

PRIKAZI

U povodu knjige Oddone Talpo, Sergio Brcic, ... *Venero dal Cielo. Zara distrutta 1943 - 1944/... They came from the sky. Zara in ruins 1943 - 1944/... Dođoše s neba.*

Razrušeni Zadar 1943. - 1944. II Edizione ampliata Associazione Dalmati Italiani nel Mondo - Palladino Editore, Campobasso 2006.

O. Talpo i S. Brcic objavili su 2000. trojezičnu knjigu (na talijanskom, engleskom i hrvatskom) pod naslovom ... *Venero dal Cielo/ ... They came from the sky/ ... Dođoše s neba*, a podnaslov je bio *185 Fotografie di Zara distrutta*. Toj prvoj knjizi izdavač je bila Libero Comune di Zara in Esilio (Slobodna općina Zadar u izbjeglištvu) dok je ovome drugome nadopunjenom izdanju, također trojezičnom, iz 2006. pokrovitelj Associazione Dalmati Italiani nel Mondo (Zajednica dalmatinskih Talijana u svijetu).

Knjiga je podijeljena, uz "Predgovor" (11.-20.) i "Izvore i literaturu" (267.-268. str.), na dva dijela. "Prvi dio" (21.-94.) kronološki obrađuje zračne napade na Zadar u razdoblju od 2. prosinca 1943. do 31. listopada 1944. "Drugi dio" (95.-263.) donosi ilustrativne priloge s legendama, tekstualni "Dodatak" (225.-260.) te Plan razaranja Zadra s ucrtanim razorenim, teško oštećenim zgradama te onim koje su bile "djelomične za stanovanje" (263.-265.).

Nadopune drugom izdanju su fotografije nerazrušenog Zadra koje svjedoče o gradu i ljudima prije ratnih razaranja, te nekoliko fotografija koje svjedoče o životu stanovništva u zbjegu zbog zračnih napada na grad. U samome glavnom tekstu ("Prvi dio") ima neznatnih izmjena na stranici gdje su sažeti brojevi podaci o bombardiranjima (93.). U drugom poglavlju ("Drugi dio") novost je tekstualni "Dodatak" potpisan imenima S. Brcic i Franca Luxarda (O. Talpo preminuo je 2001.). Taj dio donosi prijevode ili tumačenja nekih dokumenata i literature anglo-američke i talijanske provenijencije te hrvatske publicistike do 1990. i nakon 1990. kao i publicistiku ostalih bivših republika nekadašnje SFRJ.

Ove knjige donose mnogobrojne i vrijedne faktografske podatke zbog kojih se može izvući kakav-takav pozitivni dojam o ovim jednostrano pisanim studijama. Autorima se ne mora nužno zamjeriti gledanje na saveznička bombardiranja samo iz perspektive stradalih civila koji napuštaju svoje domove i odlaze u Italiju. Izrazito neopravdanije jest njihovo ustrajavanje na isključivo političkim razlozima savezničkih bombardiranja Zadra, i to prema traženju J. B. Tita i njegova zapovjedništva te stoga sva bombardiranja karakteriziraju kao politička i hotimična ili s obzirom na, prema njihovu mišljenju, ograničeni vojni značaj Zadra kao "teroristička" (89.-90.).

Znanstveni diskurs koji se nazire u tumačenju i korištenju pojedinih izvora zama-gljen je mnogobrojnim pojednostavljenim objašnjenjima "spora" Talijana i Hrvata/Slavena na istočnoj obali Jadrana koje autori objašnjavaju na jednoj do dvije stranice. Od pitanja "povijesnog prava Hrvatskog Kraljevstva", "autonomaše", "aneksioniste", "višku bitku", cara Franju Josipa i njegovo geslo "divide et impera", do Londonskog pakta i Rapalskih ugovora, dok događaje iz Drugoga svjetskog rata autori prikazuju selektivno (90.-92.).

Citati izravnih sudionika, posebice don Ivana Lovrovicha,¹ upečatljiv su doprinos prikazivanju zla rata iz perspektive “malog čovjeka” (19.-81., 85.). No pojedini citati, koji daju neke “šire” prosudbe uglavnom su epske prispodobе: “Uporan bijes kojim muče ovaj poluotočić (...) Nije međutim teško dokučiti tajnu tako sotonske zlobe. Zadar je zastava talijanstva, latinska oaza koji još slavenska plima potopila nije”, “zatrijeti stanovništvo i grad razoriti do temelja kako bi se definitivno satrlo talijanstvo Zadra”, “izbrisali višestoljetni tragovi talijanstva”, “Dvotisućugodišnje talijanstvo Zadra je izgorjelo na toj lomači” (80.-81., 90., 92.).

Mogli bismo zaključiti da je ova knjiga, na žalost, daleko od poruka koje šalje Enzo Bettiza, talijanski publicist i književnik rođen 1927. u Splitu, koji se izričito ogradio od “šoviniističkog etnocentrizma”, “nacionalističke neuroze”, “rasističkog fanatizma”, a kao pozitivno i poželjno ističe “prilagodljivu psihologiju čovjeka koji živi u blizini granice”, “govornu dvojezičnost”, “gađenje prema svakoj vrsti simplifikatorske amputacije u odnosu na bližnjeg” i dr.²

I dalje emocijama ispunjeno viđenje bombardiranja Zadra pokazuju autori ovih knjiga i još neki talijanski i zadarski esuli (izbjeglice) ili, pak, Talijani koji su zakonima o repatrijaciji napustili Hrvatsku/Jugoslaviju i kao optanti stekli talijansko državljanstvo, a koji anglo-američka bombardiranja isključivo svode na uništavanje “jednog otoka talijanstva u slavenskom moru”. Izostavlja se utvrđivanje činjenica, posebice onih koje pokazuju da je glavni cilj zračnih napada bila luka koja je smještena u središtu gradske jezgre, te na bombardiranja isključivo gledaju kao rješavanje “vjekovnog političkog spora” Talijana i Hrvata (85.-92.). Potpuno se izostavljaju ratni događaji u Zadru i okolici, ne navode se glavni ciljevi zrakoplovstva (osim luke, a to su zgrada pošte, mornaričko zapovjedništvo, policijska uprava, zapovjedništvo divizije “Zara” i karabinjera, prilazni putovi prema luci, vojarne i dr.). Osim toga, autori uopće ne spominju Hrvate i drugo netalijansko stanovništvo zadarskog područja i njihovu sudbinu tijekom rata.

Odgovornost za ovakvo stajalište pretežno talijanske publicistike, a manje historiografije, najvećim dijelom snosi hrvatska/jugoslavenska historiografija koja je o ovoj temi šutjela. Hrvatska historiografija tek je u 21. stoljeću progovorila sustavnije o temi savezničkih zračnih napada na hrvatsko područje, pa tako i na Zadar. Povremeno pojavljivanje teme savezničkih bombardiranja u historiografiji do 1990. veže se uz zavičajnu povijest, koja je tek usputno bilježila i problem zračnih bombardiranja tijekom Drugoga svjetskog rata, gotovo redovito svodeći ga, u najboljem slučaju, na nabranje datuma bombardiranja ili, još češće, samo pojedinih težih napada.

Vrlo često se talijanska strana poziva na govor Vladimira Nazora 1945. u Zadru, citirajući onaj dio u kojem Nazor govori o gradu kao “neprijateljskoj porušenoj kuli” koja će biti pometena i bačena u “duboko more zaboravi” te o izgradnji “novog Zadra” (92.). Ne navodi se i prvi dio govora iz kojeg se može naslutiti na što se mogu odnositi Nazorove riječi: “Istina je, talijanski su okupatori Zadar dograđivali i poljepšavali, ali nikako iz ljubavi, nego iz političkih računa u tuđoj zemlji, koji su htjeli što više po-

¹ Njegova sjećanja objavljena su i na hrvatskome jeziku: Giovanni Eleuterio LOVROVICH, *Zadar. Od bombardiranja do izgnanstva (1943. - 1947.)*, Rijeka 2008.

² Enzo BETTIZA, *Egzil*, Split 2004., 192.

djarmiti i što jače ma kako bilo potalijanačavati.”³ Prema današnjoj političkoj kulturi zasigurno ima netolerantnosti u Nazorovu govoru, kao i u mnogobrojnim govorima izrečenim u tim poslijeratnim danima, kao uostalom i u svakome političkom govoru koji je samo koju godinu prije izrekao bilo koji talijanski dužnosnik u Zadru. Neupitno je da se neposredno poslije rata, ali i kasnije, o mnogobrojnim temama nije niti govorilo, nevoljko ih se spominjalo ili tumačilo prema retorici vlasti. Primjerice, u slučaju također apokaliptičnog razaranja Slavenskog Broda *Glas Slavonije* objavio je u svibnju 1945. tekst gdje se govori o obnovi grada koji je od “centra razaranja postao centar obnove”. Članak opisuje mnogobrojna i teška razaranja grada, ne spominjući kao uzrok saveznička bombardiranja, kojih je samo u travnju 1945. bilo šest, nego svaljujući teret razaranja isključivo na “neprijateljsko povlačenje” tijekom kojeg je “barbarski fanatizam” uništio Slavenski i Bosanski Brod.⁴

Partizanska strana, koju prozivaju izbjegli i iseljeni Talijani, opravdavala se da “partizani nisu nikada željeli, a ni tražili da se tako bombardira grad” te da je jednom Okružni komitet KPH Zadar na svom sastanku zatražio službeno objašnjenje zbog čega se ruše civilni objekti. O bombardiranju se raspitivalo i Zapovjedništvo Zadarskoga partizanskog odreda koje je uputilo dopis nadređenima u kojem su iznijeli gledišta o “besmislenom načinu bombardiranja Zadra” i tražili da se posreduje kod savezničkih vojnih zapovjednika.⁵ Tako se i u starijoj literaturi tumači sudbina Zadra te navodi da je “fašizam i njegova bezumna politika osvajanja” pretvorila grad u ruševine, ali ipak da tolika razaranja grada “nisu bila potrebna niti opravdana”, te da “narod zadarskog okruga” nije želio “kažnjavanje grada već neprijatelja”. Kao strana koja je od toga ostvarivala probitke navode se Nijemci koji su se “cinički smijali i pljačkali grad.”⁶

NDH je također imala svoje stajalište o razaranju i općenito o “slučaju Zadar”. U veljači 1944. dopisivalo se Ministarstvo za oslobođene krajeve i Ministarstvo skrbi za postradale krajeve o slanju pomoći u Veliku župu Sidragu i Ravne Kotare. Ministar za oslobođene krajeve E. Bulat navodi da je ljudima prijeko potrebna pomoć jer su stradali od “talijanskih zločinaca”, partizana i “terorističkih napada” na Zadar. Također predlaže da se pomoć šalje izravno u privremeno sjedište Velike župe u Zemunik, a ne preko Glavarstva građanske uprave u Splitu jer su veze između Splita i Zagreb bolje nego između Splita i Zadra.⁷ U političkom izvješću, od 14. siječnja 1944., Odsjeka za Hrvatsku Ministarstva vanjskih poslova NDH, napisano je da je Zadar “strahovito” stradao u bombardiranjima, pa je Gradsko poglavarstvo u Zagrebu odvojilo novčanu pomoć za stanovništvo Zadra stradalo u zračnom napadu.⁸ Također je i tisak u NDH pratio zračne napade na Zadar. Pisalo se da je “starodrevni hrvatski Zadar” teško pogođen “rušilačkim bijesom” neprijatelja. Neprijateljem se smatraju “Badogliovski zrakoplovci” koji djeluju u skladu s izjavom talijanskog načelnika Zadra Luigia Zilliota, koji je nakon Prvoga svjetskog rata rekao da ako Hrvati dobiju Zadar, dobit će ga

³ Dijelove govora Vladimira Nazora, usp. *Slobodna Dalmacija*, 5. travnja 1945., 1.

⁴ *Glas Slavonije* (Osijek), 20. svibnja 1945., 2.

⁵ Vinko KOŽUL, “Oslobođenje Zadra 1944. godine”, *Zadarska revija*, br. 5-6, Zadar 1967., 541.

⁶ *Zadar 1944 - 1954.*, Zadar 1954., 39; Ante MAŠTROVIĆ-NINO, “O razvoju revolucionarnog pokreta i NOB u gradu i okrugu Zadar”, *Zadar*, Zadar 1964., 355.

⁷ HDA, MOK NDH, kut. 3, br. 2345/44.

⁸ HDA, MUP NDH, R.U.B.-II, br. 402/44 (kut. 288, inv. br. 8928); B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, I, 260.-261.

razrušenoga. Hrvatski narod je u članku "Tko se veseli rušenju Zadra?" prenio pismo zadarskih izbjeglica iz tršćanskog *Il Piccolla* od 16. siječnja 1944: "U našoj dubokoj boli imamo jednu neobičnu sreću, (...), da su bombe anglosjevero-američana učinile od Zadra ogromnu lomaču, a to je ono što su naši otčevi (...) željeli učiniti godine 1920., za slučaj da naš grad ne bi ostao Italiji."⁹ Planovi vlade NDH o preuzimanju cjelokupnog "materijalnog i kulturnog života Zadra" u svoje ruke vidljivi su u pismu ministra za oslobođene krajeve, Ede Bulata, upućenog Glavarstvu građanske uprave u Splitu.¹⁰ Poseban broj sveučilišnog časopisa *Alma mater Croatica* bio je posvećen Zadru i njegovoj povijesti, a autori pojedinih tekstova bili su poznati hrvatski intelektualci.¹¹ U jednom tekstu opisuje se oduševljenje Hrvata u Zadru nakon prestanka talijanske okupacije koji su u "zanosu i domoljublju" izvlačili "(...) zastave, insignije narodne slobode i hrvatske državnosti." Također govori i o nestanku usporednih kultura u gradu: "Zadar je nestao grad; grad Zigliotta, Ercolana, Salvi-a, Rismonda, - grad Zoranića, Pavlinovića, Prodana ... (...)." U tekstu se navodi da je talijanska strana "falsificirala povijest i krivotvorila spomenike" i "sve što je hrvatsko moralo je nestati!", a sada pak hrvatska strana poručuje: "Uništeni su oro-lavovi, spomenici perfidije i laži, ali ostalo je stienje hrvatskog krša i gruda zemlje natopljena suzama i krvlju hrvatskog naroda."¹² Ove rečenice šalju jasnu poruku da kultura koja dobije priliku biti dominantna ne tolerira onu drugu kulturu.

U historiografiji poslije Drugoga svjetskog rata o događajima u Zadru tijekom rata, zapisani su vrlo šturi podaci o savezničkom bombardiranjima. U njima ima i podataka koji su netočni, kao što je podatak da je grad bombardiran 90 puta, "sve do konačnog oslobođenja."¹³ Isti podatak pojavio se i u jednoj drugoj knjizi, gdje je također navedeno da su: "Ukupno 90 puta građani [...] bili užasnuti tim besmislenim uništavanjem grada [...]"¹⁴ Ovaj broj ne može se opravdati čak i kada bi se zbrajali svi naleti zrakoplova tijekom jednog napada. Možemo pretpostaviti da je ta brojka možda zbroj napada i svih preleta savezničkih zrakoplova preko grada.

Tijekom 1980-ih novinar Abdulah Seferović objavio je podlistak "Leteće tvrđave nad Zadrom" u šest nastavaka u *Slobodnoj Dalmaciji*.¹⁵ Isti autor je u zadarskoj reviji objavio popis angloameričkih izvora za proučavanje bombardiranja Zadra. Također je naveo kronološkim slijedom datume napada, tip i broj zrakoplova koji su napade izveli, a u nekim napadima naveo je i koliko je tona bombi izbačeno i sl.¹⁶

⁹ *Hrvatski narod*, 27. siječnja 1944., 10.

¹⁰ HDA, MOK NDH, kut. 2, 621/44. i 728/44.

¹¹ *Alma mater croatica* (Zagreb), Glasnik hrvatskog svučilišnog društva, god. VII, br. 5-6., siječanj - travanj 1944.

¹² *Alma mater croatica*, Glasnik hrvatskog svučilišnog društva, 63.-64.

¹³ *Zadar 1944 - 1954.*, 32.

¹⁴ A. MAŠTROVIĆ-NINO, "O razvoju revolucionarnog pokreta i NOB u gradu i okrugu Zadar", 355.

¹⁵ Abdulah SEFEROVIĆ, "U središtu pažnje", *Slobodna Dalmacija* (Split), 19. listopada 1984., 13., "Orijentiri bombarderske ofenzive", 20. listopada 1984., 15., "Bombardiranje koje nije bilo bombardiranje", 22. listopada 1984., 16., "Umjesto Venecije - Zadar", 23. listopada 1984., 16., "Bombarderi visoko lete", 24. listopada 1984., 16. i "Leteće tvrđave nad Zadrom", 25. listopada 1984., 16. (podlistak)

¹⁶ Abdulah SEFEROVIĆ, "Angloamerički izvori o bombardiranju Zadra", *Zadarska revija*, br. 6, Zadar 1985., 591.-599.

Kažimir Pribilović jedan je od rijetkih autora jugoslavenske/hrvatske vojne povijesti koji je u svojoj knjizi *Treći pomorski obalski sektor mornarice Narodnooslobodilačke vojske 1943 - 1945.* koja je objavljena 1986., u posebnom manjem poglavlju govori o djelovanju savezničke mornarice i zrakoplovstva, ponajviše na plovne objekte, na području od otoka Premude i Paga do rta Ploča kraj Rogoznice.¹⁷ Prema K. Pribiloviću iz zraka je najčešće napadano područje Zadra i Šibenika, ali iz razmatranja isključuje Zadar, "stalnu metu" bombardiranja jer to nije, prema autorovim riječima, u izravnoj vezi s temom knjige. Autor navodi partizanske podatke o ciljevima koje je savezničko zrakoplovstvo trebalo napasti. Iako K. Pribilović napominje da ne ulazi u to kako su se saveznici koristili dobivenim podacima, ipak navodi da je bilo slučajeva kada savezničko zrakoplovstvo nije odmah djelovalo "po pozivu" partizana, nego sa zakašnjenjem, što je onda dovodilo do "nepotrebnog bombardiranja naseljenih mjesta". K. Pribilović navodi da je razdoblje kada su Nijemci počeli češće napadati zrakoplovima nastala "neobična i čudna situacija" u kojoj su se partizani jednako bojali njemačkog i savezničkog zrakoplovstva.¹⁸

Povjesničari starijeg naraštaja koji su pisali o događanjima na zadarskom i širem dalmatinskom području tijekom Drugoga svjetskog rata, tek su 2001. u novinskim tekstovima u povodu dodjele visokoga talijanskog odličja "esulskoj zastavi Zadra", dali opširnije odgovore na pitanje o razlozima savezničkih bombardiranja Zadra. Tada je upozoreno na (zlo)upotrebu jedne radio - poruke iz lipnja 1944., dakle kada je Zadar pretrpio najteža razaranja, koja sadrži Titov zahtjev da se napadnu ne samo Zadar nego i Vukovar, ciljevi na Sandžaku i Niška Banja. Također se upozorava na dopis zapovjednika Trećega pomorskog oblasnog sektora Mladena Ikice u kojem traži od saveznika prekid bombardiranja Zadra jer to stvara političke i druge probleme NOV-i, jer stradava civilno stanovništvo, te postavlja pitanje zašto se ne bombardiraju Obrovac, Kula Atlagića, Benkovac, Kistanje i Knin.¹⁹

Spomenuti K. Pribilović objavio je 2006. knjigu *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kronika događanja.* Ta knjiga svojevrsan je odgovor na prvo izdanje knjige O. Talpa i S. Brcica u kojoj je Pribilović povjesničarskom i znanstvenom erudicijom "razbio" mnogobrojne netočnosti i proizvoljne sudove. Vežan subjektivno uz Zadar, kao O. Talpo i S. Brcic, Pribilović nesvojestveno zadaći povjesničara iskazuje u kraćem poglavlju "Pijetet stradalom stanovništvu Zadra" te još nekoliko rečenica na kraju knjige posvećuje "Zadru gradu".²⁰ No očita želja da se ide "knjigom na knjigu", vjerojatno nije dala autoru dovoljno vremena ili je po(z)anijela autora, pa se tako K. Pribilović ne koristi znanstvenim aparatom, što je veliki nedostatak tog djela, s obzirom na veliku količinu faktografskih podataka, kao što su datumi i

¹⁷ Kažimir PRIBILOVIĆ, *Treći pomorski obalski sektor mornarice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1943 - 1945.*, Zadar 1986., 209.-218.

¹⁸ K. PRIBILOVIĆ, *Treći pomorski obalski sektor mornarice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1943 - 1945.*, 211.

¹⁹ "Odličje zastavi priznanje Mussolinijevim fašistima", razgovor s Valentinom Uranijom, *Slobodna Dalmacija*, 28. listopada 2001., 9.; "Partizani su molili saveznike da Zadar ne bombardiraju", razgovor s dr. Kažimirom Pribilovićem, *Slobodna Dalmacija*, 2. studenoga 2001., 10. - 11.; "Tito nije tražio bombardiranje Zadra!", odgovor dr. Kažimira Pribilovića predsjedniku udruge zadarskih esula u Trstu, Renu de Vidovichu, *Slobodna Dalmacija*, 8. studenoga 2001., 57.

²⁰ Kažimir PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kronika događanja*, Zadar 2006., 705. - 706.

drugi brojni podaci. Autor, doduše, navodi na kraju knjige izvore i literaturu, ali to mu ne daje pravo da u svom zaključnom poglavlju, uz mnogobrojne opravdane primjedbe, većinom talijanskim autorima koji su pisali o bombardiranjima Zadra, pred-baci još jednu: "Pri tomu su autori vjerojatno polazili od toga da čitaoci ionako nemaju mogućnost napisano provjeravati drugim dokumentima, odnosno da to "(...) čitaoci normalno i ne rade."²¹

K. Pribilovića upozorio je na pojedine namjerne ili nenamjerne činjenične pogreške O. Talpa i S. Brcica. Navest ću nekoliko primjera. Parobrod "Sansego", koji se do Travanjskoga rata zvao "Hrvatska", potopljen je 28. svibnja 1944. u naletu četiri talijanska zrakoplova tipa "Caproni C-311", iz sastava savezničkih zračnih snaga, u luci u Malom Lošinj. Taj brod plovio je na relaciji Trst – Zadar – Trst te su se njime prevozile i mnogobrojne izbjeglice iz Zadra.²² O. Talpo i S. Brcic navode samo to da su ga potopili lovci - bombarderi kraj Malog Lošinja te da je taj brod prevezio namirnice, poštu i izbjeglice u Trst (83.).²³ K. Pribilović upozorava i na Talpovo i Brcicevo tumačenje napada 16. siječnja 1944. kada su zrakoplovi 15. američke zrakoplovne vojske s 24 "Liberatora" napali Zadar bacivši 53,6 tona bombi.²⁴ K. Pribilović upozorava na činjenicu da zrakoplovi nisu ponijeli 139,2 tone bombi, što je njihov puni kapacitet, nego 1/3 ukupnog kapaciteta, odnosno svaki zrakoplov je izbacio 2,23 tone bombi što govori u prilog o normalnome taktičkom postupanju operacijskog stožera saveznika, a ne o "rušilačkoj upornosti" (80.), kako navode spomenuti autori.²⁵ Nadalje K. Pribilović upozorava na pogreške u tumačenje pojedinih napada. Dana 16. veljače 12 lovaca – bombardera tipa "Kittyhawk" izvelo je napad na zadarsku luku i okolne uvale te na luke Ugljan, Kukuljica i Ždrelac. U napadu je potopljen jedan motorni jedrenjak s 80 t živežnih namirnica.²⁶ O. Talpo i S. Brcic navode da je u tom naletu napadnut i grad te da je mnogo bombi palo u more (81.). To je prema K. Pribiloviću netočno i upozorava da je zračna snimka koju tumače kao snimku poslije napada 16. veljače zapravo je snimka napada izvedenog 22. ožujka 1944.²⁷ Napad 22. veljače izvelo je 38 "Liberatora" izbacivši 81 tonu bombi. Dva izravna pogotka zadobila je luka, koja je i bila glavni cilj napada, a oštećen je teretni brod u pristaništu.²⁸ I u ovom napadu pogođeni su i nevojnički ciljevi jer su bombe namijenjene vojarni i lučici u Foši padale i pokraj sv. Dominika i na sklop sv. Dimitrija, te su bombe namijenjene mornaričkoj vojarni i anteni mornarske radiopostaje pale i na obližnju crkvu Gospe od Zdravlja.

²¹ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kronika događanja*, 656.

²² K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kronika događanja*, 404.

²³ O. TALPO, S. BRCIC, ... *Venero dal cielo. 185 fotografie di Zar distrutta 1943 - 1944.*, 83.

²⁴ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kronika događanja*, 271.-272.

²⁵ A. SEFEROVIĆ, "Angloamerički izvori o bombardiranju Zadra", 594.; O. TALPO, S. BRCIC, ... *Venero dal cielo. 185 fotografie di Zar distrutta 1943 - 1944.*, 80.

²⁶ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kronika događanja*, 312.

²⁷ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kronika događanja*, 312.-313.

²⁸ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kronika događanja*, 315.-316.

Pogođene su i vojarnice na Voštranici, ali i obližnje naseljeno područje Stanovi i Bela- fuža.²⁹ Tragedija koju su proživljavali oni koji su još bili u gradu sasvim je razumljiva, no, O. Talpo i S. Brcic tragediju subjektivno povezuju, citirajući jednog očevica, samo s političkim ciljevima tj. da se Zadar "(...) stijeg talijanstva, oaza latinstva koju još nije ugušio slavenski priliv (...)" odcijepi od "materinskog krila", odnosno Italije.³⁰ Savezničko zrakoplovstvo napalo je 23. veljače sa šest lovaca – bombardera zadarsku luku, a pogođeno je brodogradilište u uvali Vrulje i čamci u uvali Maestral.³¹ I taj su napad, prema K. Pribiloviću, O. Talpo i S. Brcici, koristeći se savezničkim vojnim izvješćima, pogrešno opisali i protumačili (81.). Dakle, kako upozorava K. Pribilović, u izvješću se navodi 39 "Kittyhawk" i 15,2 tona bombi u napadu na luke od Splita do Zadra, a ne samo na Zadar.³² O. Talpo i S. Brcic navode da je Zadar bombardiran 26. veljače 1944. što K. Pribilović opovrgava i navodi da su se autori koristili izvorima za napad od prethodnog dana, tj. od 25. veljače. Upozorava i na nedvojbenu zloupotrebu O. Talpa i S. Brcica navođenjem podatka da je pogođena bolnica sv. Dimitrija (82.), koja u to vrijeme nije služila za tu svrhu.³³

Pribilović je svojom knjigom utvrdio i upozorio na proizvoljna tumačenja povi- jesnih činjenica O. Talpa i S. Brcica i naveo mnogobrojne činjenice koje potvrđuju da je Zadar bio "(...) prvorazredni vojni objekt operativnog, pa i strateškog značenja",³⁴ Također je Pribilovićeva teza da hotimičnih zračnih napada s političkom pozadinom nije bilo jer je Zadar bio važna karika njemačkog sustava protudesantne obrane istoč- ne obale Jadrana, ključni objekt i središte obrane sjeverne Dalmacije gdje je njemačka vojska upotrebljavala postojeća talijanska utvrđenja, a na tom je području razmjestila i mnogobrojne bitnice obalnog topništva, te je zadarska luka bila glavna poveznica sjevernog i srednjeg Jadrana.³⁵

No energičnu tvrdnju da uopće nije bilo političke pozadine u "naručivanju" napa- da od strane partizana, trebalo bi malo "olabaviti" jer je partizanski pokret priznat kao saveznik Angloamerikanaca imao prostora da, i to ne samo u slučaju Zadra i Hrvatske, iskoristi savezničke zračne napade za svoje vojne i političke probitke.³⁶ Dakle, cilj im

²⁹ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kro- nika događanja*, 316.; A. SEFEROVIĆ, "Angloamerički izvori o bombardiranju Zadra", 595.

³⁰ Giovanni Eleuterio LOVROVICH, *Zadar. Od bombardiranja do izgnanstva (1943. - 1947.)*, Rijeka 2008., 76.; O. TALPO, S. BRCIC, ... *Venero dal cielo. 185 fotografie di Zar distrutta 1943 - 1944.*, 81.

³¹ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kro- nika događanja*, 321.

³² K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kro- nika događanja*, 321.

³³ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kro- nika događanja*, 327.

³⁴ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kro- nika događanja*, 643.

³⁵ K. PRIBILOVIĆ, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kro- nika događanja*, 645.-646., 659.-660.

³⁶ Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943. - 1945.*, Zagreb 2008., 20.-26., 32.-36., 61.-66., 112., 152., 214., 246., 297.

je bio poraziti sve stvarne i potencijalne vojne i političke protivnike te biti jedini čimbenik u poslijeratnom razdoblju.

***

U bombardiranju Zadra srušeno je 60% urbanoga tkiva povijesne jezgre grada.³⁷ U zračnim napadima najviše su stradali objekti građeni u 19. stoljeću i stara gradska jezgra (Nova obala, Branimirova obala, Široka ulica, današnja tržnica, područje oko Foruma, crkva sv. Marije, Gospe od Kaštela, samostan sv. Krševana i dr.). Zanimljivo je da je arhitektura izgrađena za vrijeme talijanske vlasti, između dvaju svjetskih ratova, ostala u bombardiranjima gotovo netaknuta (zgrada općine - današnja Znanstvena knjižnica, Osnovna škola A. Cipicco danas Petra Preradovića, Hotel Zeraushek - danas kavana "Central" u Širokoj ulici, ribarnica danas carinarnica, Casa popolari u predjelu Jazina u Zrinsko-Frankopanskoj ulici nekada Via Tunisi, Casa minime u današnjoj Novigradskoj ulici, stambene zgrade i vojarna na Voštarnici, stambene zgrade kraj Elektre i dr.).³⁸

Novo kazalište je u knjizi ...*Venero dal Cielo* označeno na karti "Plan razaranja Zadra" (264.-265. str.) kao srušena zgrada u bombardiranju, no činjenica je da je u bombardiranju bila oštećena sjeverna strana pozornice te da je zgrada srušena poslije rata. Pojedinci taj čine tumače kao posljedicu političke odluke nove vlasti o zatiranju talijanskog utjecaja u Zadru, a drugi je pak vežu uz probleme povijesti umjetnosti, arhitektonske i urbanističke struke, koje su gotovo cijelo 20. stoljeće bile suzdržane prema arhitekturi 19. stoljeća.³⁹ Ne ulazeći u opravdanost sumnji da je poslijeratno rušenje određenih zgrada u Zadru imalo političku pozadinu, treba skrenuti pozornost na neke činjenice. Spomenuti odnos struke prema obnovi Zadra nakon rata naglasio je kao važan čimbenik i jedan od autora zadarskoga urbanističkog plana iz 1955. Bruno Milić koji je ustvrdio da je Zadar razaran i nakon bombardiranja.⁴⁰ B. Milić, kao sudionik događaja, svjedoči da požar nije mogao uništiti srednjovjekovne kamene zidove nego da se tijekom poslijeratne obnove rušilo te da su veliki kamionski mlinovi mljeli kamen kojim se kasnije nasipala zadarska obala.⁴¹

Obnova grada, koji je htio što prije oživjeti, bila je upravljana političkim i ideološkim odrednicama, no ipak se nije rukovodilo samo stvaranjem "novog Zadra" bez tragova "stranog okupatora". To potvrđuje i postojanje triju planova regulacije povijesne jezgre Zadra; historicistička koncepcija koja je predviđala rekonstrukciju "ex novo", a

³⁷ Podatak o 60% iznose: Dražen ARBUTINA, *Zadarski urbanistički opus Brune Milića*, Zadar 2002., 18.; Marija STAGLIČIĆ, "Prijeratni sukobi civilne i vojne izgradnje u Zadru", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17/1, Zagreb 1993., 25.; Marija STAGLIČIĆ, "Osvrt na graditeljstvo u Zadru od pada Mletačke Republike (1797) do talijanske kapitulacije (1943)", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, god. 24, Zagreb 2000., 73. Podatak o više od 75% navodi se u monografiji *Zadar 1944 - 1954.*, 39.

³⁸ M. STAGLIČIĆ, "Prijeratni sukobi civilne i vojne izgradnje u Zadru", 25.; M. STAGLIČIĆ, "Osvrt na graditeljstvo u Zadru od pada Mletačke Republike (1797) do talijanske kapitulacije (1943)", 76. D. ARBUTINA, "Moderna arhitektura Zadra", http://webarh.arhitekt.hr/xsite/_hr/znanost/nakladnistvo/Prostor/222/222_arbutina.pdf (ulaz ostvaren 16. ožujka 2009.)

³⁹ D. ARBUTINA, *Glavna obilježja urbanističkog razvoja Zadra 1918.-1944.*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2000., 146.-148.

⁴⁰ A. SEFEROVIĆ, "Uvod u raspravu o bombardiranju Zadra 1943.-1944.", *Slobodna Dalmacija*, 3. rujna 2002., 54.

⁴¹ D. ARBUTINA, *Zadarski urbanistički opus Brune Milića*, 18., bilj. 32.

za koju je nedostajala egzaktna dokumentacija; zatim modernistička koncepcija koja se zalagala za što više novih slobodnostojećih objekata u zelenilu; te treća koncepcija, koja se zalagala za apsolutnu konzervaciju povijesnih objekata s najnužnijim dopunama i korekturama.⁴²

***

Važno je primijetiti da se naziru i dobre namjere autora knjige ... *Venero dal Cielo*, koji su istaknuti članovi dalmatinske talijanske zajednice u Italiji iskazali objavljuvanjem internetske poruke koju su dobili 14. veljače 2002. od jednoga mlađeg Zadrana koji pruža ruke pomirenja njima kao i svim drugim Zaratima/Zadranima (259.).

Knjiga ... *Venero dal Cielo*, unatoč mnogobrojnim nedostacima dobro je došla hrvatskoj historiografiji, akademskoj zajednici i općenito javnosti jer u Hrvatskoj, na žalost, još uvijek oni sudionici Drugoga svjetskog rata koji bi se prema kriteriju pobjednika trebali osjećati poraženima nemaju "pravo sjećanja" na to razdoblje. U Hrvatskoj se, od dijela politike i dijela povjesničara, takve pojave odmah etiketiraju kao "revizionističke", "fašističke", "ustašoidne" i sl. U takvim raspravama s talijanskom stranom s hrvatske strane se često odgovara protuoptužbama o prirodi talijanske, odnosno fašističke politike denacionalizacije Hrvata, "ispijanjima ricinusa" i sl. jer se nepoželjna ponašanja pojedinaca i vlasti treba "opravdati" osvetom. Pa, ako je tako i bilo tada, mi danas imamo jasne i precizne nazive za takva ponašanja. Ako osvetu možemo razumjeti, ne moramo je nužno i opravdavati i to samo u slučajevima povijesnih pojava koje nam konveniraju, što ne čudi kada se time koristi politika nego je začudno kada se pojavi u historiografiji. Naravno, Hrvatska nije iznimka jer slične pojave susrećemo i u drugim zemljama, osobito u okruženju.

Obje ove knjige, prvo i drugo izdanje, impozantne su fizičkim izgledom i dojmive ilustrativnim materijalom, a posebice je dosjetljiv naslov ... *Venero dal Cielo/Dođoše s neba* koji bi se mogao parafrazirati te bi se u konačnici za autore moglo reći da su zbog nerazumijevanja povijesnih činjenica, selektivnog konzultiranja literature te izostanka pokušaja kontekstualiziranja zračnih napada na Zadar u ratna zbivanja na Jadranu, napisali ovu knjigu kao da su "caduto dal cielo"/"pali s Marsa".

MARICA KARAKAŠ OBRADOV

⁴² D. ARBUTINA, *Zadarski urbanistički opus Brune Milića*, 40.

Ljubomir ANTIĆ, *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2007., 335 str.

Knjiga *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*, autora dr. sc. Ljubomira Antića nastala je kao rezultat višegodišnjeg istraživanja uzroka velikosrpske agresije na Republiku Hrvatsku 1990. godine. Autor u knjizi pregledno raščlanjuje razvoj i koncepciju velikosrpske ideologije, pri tome donosi i kritički obrađuje ključne programe tijekom 19. i 20. stoljeće koji su utjecali na razvoj velikosrpske ideologije.

O ovoj problematici se pisalo dosta članaka, znanstvenih radova, studija, osvrtu kod nas i vani, o čemu svjedoči i popriličan popis literature na kraju knjige. Ipak, bilo bi vrijedno istaknuti „pionire“ istraživanja velikosrpske agresije, odnosno prva veća djela na tu tematiku, na koja se oslanjao i autor ove knjige, a to su; Miroslav Brandt, Bože Čović, Slaven Letica, Radovan Pavić, Zdravko Tomac, Mirko Valentić, Stanko Žuljić, *Izvori velikosrpske agresije – rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, Zagreb, 1991., te Mirko Grmek, Marc Gjidara, Neven Štimac, *Etničko čišćenje – Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Zagreb 1993.

U samom uvodu ove knjige autor objašnjava pojmove velikosrpstva, nacionalnih programa, nacionalnog karaktera, političkog mentaliteta, te na kraju postavlja pitanje na koje u svojoj knjizi neposredno traži odgovor, a to je: koliko su na stanje svijesti odnosno na motive i ciljeve srpskog naroda za velikosrpskom agresijom 90-tih godina na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu utjecali velikosrpski nacionalni programi koji se sustavno oblikuju od prve polovice 19. stoljeća?

Samim pregledom sadržaja vidi se autorov cilj, te on kronološki prikazuje ključne srpske nacionalne programe nastale tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, ali i ono što smatra da je bitno utjecalo na razvoj velikosrpstva.

Knjiga je raščlanjena na jedanaest većih poglavlja, od kojih se svako poglavlje sastoji od više manjih potpoglavlja, gdje autor uz vlastita stajališta i razmišljanja donosi stajališta ostalih hrvatskih, ali i srpskih i stranih historiografa, te eminentnih ljudi koji su djelovali u Hrvatskoj i Srbiji od 19. do 20. stoljeća i na neki način bili akteri tih događaja.

Prvo poglavlje kojim dr. sc. Ljubomir Antić započinje svoju knjigu je “Srbija i njeno okruženje u prvoj polovici 19. stoljeća” u kojem autor ukratko prikazuje politički položaj Srbije od 18. do 19. stoljeća, a zatim i ostalih zemalja koje su je okruživale i koja će ona smatrati svojim sastavnim dijelovima; Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, te Hrvatske.

Drugo poglavlje pod nazivom “Vuk Stefanović Karadžić: Srbi svi i svuda” sastoji se od četrnaest potpoglavlja, te je najopsežnije, što nije neobično jer Vuka Stefanovića Karadžića možemo smatrati osobom koja je na neki način udarila temelje srpskome političkom mentalitetu.

Tu bi trebalo istaknuti potpoglavlje pod nazivom “Montenegro und die Montenegriner” u kojem se autor osvrće na istoimenu knjigu Vuka Stefanovića Karadžića tiskanu u Stuttgartu 1837. godine, te donosi II. poglavlje te knjige u kojemu Karadžić stavlja pod srpske zemlje ne samo Crnu Goru, već i hrvatske zemlje. Autor ovu Ka-

radžićevu knjigu kritički i argumentirano analizira, te zaključuje da je “narodnosna mržnja i preziranje” (27. str.) za Karadžića osnova nacionalnog identiteta. U trećem potpoglavlju pod nazivom “Srbi svi i svuda”, autor se osvrće na Karadžićev članak koji je objavljen 1849. godine u “Kovčežiću za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona”, donoseći zanimljive dijelove to se kritički osvrćući na Karadžićeva stajališta. Zanimljiv je podnaslov “Barbarogenij i dekadentni Zapad” gdje autor donosi dijelove radova raznih srpskih autora koja govore o veličanju narodnih vrijednosti u Srba, posebice srpskog seljaka, na koji se i oslanja srpski nacionalizam s jedne strane te pogubnog utjecaja Zapada s druge. U šestom potpoglavlju pod nazivom “Istraživačka metoda: E to je srpski - razumiješ dakle?” autor se ponovno vraća na Vuka Stefanovića Karadžića i njegov članak “Srbi svi i svuda” analizirajući Karadžićevo stajalište i razmišljanja o jeziku na kojem on gradi cijelu svoju koncepciju da su Srbi svi i svuda. Daljnja analiza pisanja Vuka Stefanovića Karadžića, ali i drugih srpskih autora, o teritorijima koje bi trebala zauzimati srpska država, prikazana je u potpoglavlju “Grandomanija, mitomanija, deifikacija”... U ostalim poglavljima “Ubijanje kao igra”, “Pa Srbi su uvek voleli oružje” i “Idemo na naše more” autor dokazuje srpska stajališta navedena u naslovima te kako je temelje tim stajalištima udario upravo Karadžić. Zanimljivo je istaknuti i potpoglavlje “V.S.Karadžić u Hrvatskoj” jer autor ne zaobilazi činjenicu da su i mnogi Hrvati prihvaćali ideje toga srpskog ideologa. Posljednje potpoglavlje “Rodonačelnik velikosrpske ideologije” definira u samom naslovu Vuka Stefanovića Karadžića te govori o njegovu čvrstom autoritetu i stajalištima koji su se održali i na koje će se pozivati srpske stranke i pojedinci 90-tih godina 20. stoljeća.

U trećem poglavlju pod nazivom “Narodna pjesma” koje se sastoji od sedam potpoglavlja, autor ističe važnost narodne pjesme u srpskog naroda koji je u većini početkom dvadesetog stoljeća bio nepismen, tako da je veću ulogu na izgradnju srpskog mentaliteta veliki utjecaj imala upravo srpska narodna pjesma, a autor dalje razrađuje sadržaje srpskih pjesama u kojima nalazi mnogo okrutnosti, te ih definira kao “gorivo” (72. str.) srpskih vojnika prilikom agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. U ovom poglavlju autor donosi isječke radova drugih autora koji su se prije njega bavili ovom problematikom, a potkrepljuju njegova jasna stajališta o velikom utjecaju srpske narodne pjesme na razvoj srpske ideologije.

U poglavlju pod nazivom “Ilija Garašanin, Načertanije” autor donosi genezu toga prvog formuliranog velikosrpskoga nacionalnog programa, ocjene i interpretacije tog programa u hrvatskoj i srpskoj historiografiji, s posebnim naglaskom na reakcije suvremene historiografije što je posebno naglašeno u potpoglavlju “Prema potrebi: jugoslavenski, velikosrpski ili srpski program”. U potpoglavlju “Legitimno preuređenje područja ili imperijalno širenje”, autor traži odgovor na ovo pitanje u sadržaju Načertanija, donoseći dijelove radova autora koji su dokazivali i jedno i drugo stajalište. Zanimljivo je i potpoglavlje pod naslovom Načertanije i Hrvatska u kojem se razmatra položaj i uloga Hrvatske u tom srpskom nacionalnom programu koja se nigdje u programu izravno ne spominje.

Peto poglavlje ove knjige izvor velikosrpske politike traži i u srpskome nacionalnom programu Đorđa Nikolajevića, “Slavni, valjani, vjerni, veliki, no rasijani i pogaženi narode srpski”. Ovo poglavlje započinje tezom da su na političko oblikovanje Srba u Hrvatskoj imali Vuk Stefanović Karadžić i Ilija Garašanin. Središnji dio ovog poglavlja je ipak Đorđe Nikolajević i njegov programski uvodnik „Slavni, valjani, vjerni, veliki,

no rasijani i pogaženi narode srpski“ koji autor definira kao nastavak programa V. S. Karadžića od kojeg preuzima tezu da su Srbi svi i svuda i Ilije Garašanina, jer kao i on spominje političke granice. Autor ovaj Nikolajevićev program definira kao prvi koji predstavlja Srbe kao žrtve, te kao narod koji je svojim junačkim djelima tijekom povijesti zadužio čitavu Europu, a ove njegove teze postat će osnova daljnjih srpskih programa.

Šesto poglavlje pod naslovom “Zagrebački Srbobran i članak Nikole Stojanovića ‘Srbi i Hrvati’ 1902. godine”, kako stoji u naslovu, obrađuje glasilo najznačajnije srpske političke stranke u Hrvatskoj i članak tiskanom u istom “Srbi i Hrvati”. Autor donosi pojedine članke časopisa koji pretjerano slave zasluge srpskog naroda, srpsku povijest i ime. Ipak, iscrpniju analizu autor je posvetio članku i istoimenoj brošuri Nikole Stojanovića „Srbi i Hrvati“, čije dijelove donosi i kritički analizira uz neizostavne kritičke osvrte drugih autora koji su se bavili istom tematikom prije njega.

Sedmo poglavlje “Prvi svjetski rat: Memorandum Ljubomira Stojanovića i Aleksandra Belića ‘savremeno srpsko nacionalno pitanje’” ima šest sažetih potpoglavlja u kojima se osvrće na Prvi svjetski rat u smislu nove prilike ili kako sam kaže “nove etape” (139. str.) u rješavanju srbijanskoga teritorijalnog, a time i nacionalnog pitanja. Zatim se autor dalje bavi analizom samog Memoranduma s ciljem da u njemu pronade utjecaj na srpski politički mentalitet, koji je posebice došao do izražaja 90-tih godina prošlog stoljeća.

U osmom poglavlju pod nazivom “Amputacijom Hrvatske do Velike Srbije” autor analizira rješenje srpskog pitanja u sklopu teritorijalnog pitanja. To potkrepljuje donošenjem isječaka iz tadašnjeg tiska, izjavama tadašnjih istaknutih političara, kako hrvatskih tako i srpskih, te zaključcima ostalih hrvatskih historiografa koji su pisali na tu temu.

Deveto poglavlje “Srpski kulturni klub i Srpski glas”, autor piše o posljednjim godinama Kraljevine Jugoslavije do početka Drugoga svjetskog rata i o djelovanju i temeljnim preokupacijama Srpskoga kulturnog kluba koji je već u historiografiji druge Jugoslavije ocijenjen kao velikosrpski, te Srpskoga glasa, tjednika koji je izražavao i propagirao djelovanje Srpskog kluba. Posljednje potpoglavlje “Nema rata bez Srba” posebno je zanimljivo zato što se autor osvrće na parole izvikivane u vrijeme ulaska Jugoslavije u Trojni pakt, parole koje oslikavaju srpski mentalitet, te su gotovo identične onima u vrijeme srpske agresije na Republiku Hrvatsku.

O “Moljićevom elaboratu o homogenoj Srbiji te o elaboratu četničke Dinarske divizije”, autor govori u desetom poglavlju. Ti elaborati nastali su u razdoblju Drugoga svjetskog rata, kada je Srbija bila u rukama nacističke Njemačke, ističu uporno neodustajanje i ukorijenjenost ideje stvaranja velike Srbije.

Posljednje poglavlje analizira “Memorandum SANU-a” iz 1986. godine, koji autor ocjenjuje u najmanju ruku neobjektivnim, punim poluistina, fokusiranim na ugroženost Srbije i srpskog naroda, te ga na kraju definira “izrazom” (233. str.) već nastalih srpskih nacionalnih programa i podlogom za nastanak novoga nacionalnog programa.

Ovom knjigom se prvi put sistematično i kronološki opisao razvoj (veliko)srpske misli i ideologije, koji je utjecao na razvoj i tijek političkog kretanja Srba kako u Srbiji tako i u Hrvatskoj.

Autor kritički analizira velikosrpske programe, njihove izvore, ciljeve i posljedice, ali isključivo u kontekstu njihova utjecaja na srpski politički mentalitet koji se u punom svjetlu prikazao raspadom Jugoslavije.

Dr. sc. Ljubomir Antić, prikazujući srpske programe nastale tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, uspio je dokazati duboku ukorijenjenost srpskoga ekspanzionističkog karaktera, te inspiriranost srpskog naroda i srpskih političara novije povijesti upravo tim programima prilikom pobune i agresije na Republiku Hrvatsku.

Prilozima u kojim donosi cjelovite (veliko)srpske nacionalne programe, autor nije samo obogatio sadržaj knjige, nego ostavio prostor čitatelju za samostalnu analizu i kritičko promišljanje. Upravo zbog toga knjiga bi mogla poslužiti u nastavnom procesu nastavnica povijesti koji sastavnim dijelom nastave smatraju rad s izvornom građom i koji ostavljaju prostora učeniku za izvođenjem samostalnih kritičkih zaključaka.

Knjiga *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice* namijenjena je i znanstvenicima iz područja povijesti, te psihologije i sociologije jer ostavlja na tim poljima mnoga otvorena pitanja, a time i podlogu za dublja istraživanja. Sigurno je jedno. A to je da knjiga nikoga neće i ne može ostaviti ravnodušnim jer upozorava na ukorijenjenost veliko(srpskih)ideja koje vrijeme ne briše, već samo nadopunjava.

RONA BUŠLJETA

Tihomir CIPEK i Josip VRANDEČIĆ (ur): *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Alinea, Zagreb, 2007., 304 str.

Zbornik 'Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji' urednika Tihomira Cipeka i Josipa Vrandečića teoretizira naciju i nacionalizam sa stajališta povijesnoga nastanka nacije i nacionalizma, ali i strukture nacionalne političke misli uopće. Pri tome se ovaj zbornik ne usredotočuje samo na jedan dio hrvatske nacionalne povijesti, nego u šest cjelina i ukupno 15 članaka obrađuje različite hrvatske regije i njihov povijesni nacionalni razvoj. Iako su neke cjeline u zborniku detaljnije obrađene od drugih (npr. dalmatinsko nacionalno pitanje u odnosu na istarsko), ovaj zbornik zacijelo daje dobar uvid u ukupnu problematiku hrvatske nacionalne misli tijekom njezina povijesnog razvoja te svu problematiku koja je pratila (pa i onemogućavala) razvoj neovisne hrvatske države. Zbornik je nastao kao sažetak Drugoga kongresa hrvatskih povjesničara, sekcije 'Nacija i nacionalizam', koji je održan u Puli od 29. rujna do 3. listopada 2004. i sastoji se od već spomenutih šest tematskih cjelina i 15 članaka. Prva cjelina 'Od etničke zajednice prema naciji' sadrži dva članka. U prvom članku 'Nacija kao izvor

političkog legitimiteta' Tihomir Cipek sa zagrebačkoga Fakulteta političkih znanosti otvara raspravu. Polazeći od teorija nekih od vodećih teoretičara (Lemberg, Smith, Renan, Deutsch i dr.), Cipek detaljno razmatra postanak nacije i nacionalizma te upozorava na problematiku međudnosa etničkog i nacionalnog identiteta. Dokumentirajući razvoj nacija od srednjovjekovnih kraljevstava do modernih nacija, Cipek težište nastanka nacije nalazi u povijesnim pretpostavkama naroda kao etnosa. Poseban naglasak stavlja na srednjoeuropske nacije koje karakterizira risorgimento ili preporodni nacionalizam, a kojemu je osnovni cilj stvaranje nacionalne države. Ističući razliku između preporodnoga (koji želi stvoriti državu), reformskoga (koji želi preporoditi već izgrađenu državu) i integralnog ili agresivnog nacionalizma (koji je protuliberalan i ekspanzionistički), Cipek ustvrđuje kako je proces integracije hrvatskoga naroda u modernu naciju potaknuo preporodni nacionalizam, a koji je u svojim počecima bio liberalnoga tipa. Drugi članak ove cjeline je 'Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma: od hrvatske staleške nacije (*natio croatica*) do hrvatskoga političkoga naroda' autora Nikše Stančića sa zagrebačkoga Filozofskog fakulteta. Obrazlažući hrvatsku stalešku naciju plemstva s jedne strane i etničke zajednice na razini agrarnih društava s druge strane, autor naciju definira kao "zajednicu s osjećajem vlastitoga identiteta koja može integrirati pripadnike svih slojeva društva" (33). Iako je nacija nastala u moderno doba pod učinkom političke modernizacije i kulturne standardizacije, nacija u sustav svojega identiteta ne uključuje samo karakteristike modernih procesa nego i onih predmodernih, a to su i etnički i staleški identiteti. Odbacujući građanski ili politički nacionalizam kao neprikomjerno zapadnjački, autor naglašava kako i zapadni i srednjoeuropski nacionalizam u sebi sadrže političku i etničku sastavnicu, a razlikuju se samo po udjelu koji ove dvije karakteristike imaju u jednom odnosno drugom tipu nacionalizma. To potkrepljuje pojmom hrvatskoga političkog naroda koji je postojao u 19. stoljeću i koji je blizak zapadnome političkom poimanju nacije, ali je po svojim karakteristikama zapravo spoj zapadnoga političkog nacionalizma i srednjoeuropskog etnonacionalizma. Druga cjelina 'Liberalni nacionalizam' sadrži tri članka. Prvi članak autora Piotra Žureka s poljske Tehničko-humanističke akademije 'Tajni sporazum Hotela Lambert s Hrvatskom narodnom strankom u svjetlu izvješća Franje Zacha (1844.)' prikazuje međudnos interesa aristokratskoga tabora poljske emigracije okupljenoga pod nazivom Hotel Lambert i hrvatskih iliraca u Kneževini Srbiji početkom četrdesetih godina 19. stoljeća. I Hotel Lambert i hrvatski ilirci polagali su nade u liberalni pokret ustavobranitelja koji se tada razvijao u Srbiji, međutim politički koncept Hotela Lambert temeljio se na ideji južnoslavenske države koju bi trebalo stvoriti, a u kojoj bi dominirali Srbi dok su Hrvati, okupljeni oko Narodne stranke, imali viziju koja je u središtu stvaranja nove južnoslavenske države imala Hrvatsku prema tzv. koncepciji Velike Ilirije. Prikazujući tijek sastanaka održanih između triju strana, autor prikazuje kako je došlo do sklapanja sporazuma u ožujku 1844. te do stvaranja južnoslavenske države sa središtem u Kneževini Srbiji. Drugi članak autora Konrada Clewinga sa Südost instituta iz Njemačke pod naslovom 'Politizacija kulturalnih razlika i racionalnost jezično-nacionalnog zahtjeva: primjer Dalmacije u revolucionarnoj 1848/49. godini' raspravlja o odnosu države i društva kao središnjim aspektima oblikovanja nacije, a argumentacija se izvodi na primjeru Dalmacije u revolucionarnoj 1848/49 godini. U središtu rasprave je jezik i ideološka politizacija jezično-kulturalnoga preoblikovanja u Dalmaciji koja je kao i ostatak Monar-

hije prolazila razdoblje razvijanja nacionalne svijesti. Objašnjavajući mletačku jezičnu praksu u Dalmaciji prema kojoj je talijanski bio službeni jezik, a hrvatski samo tamo gdje je to bilo nemoguće izbjeći, autor prikazuje ulogu jezika u pokušajima ostvarivanja veće političke participacije u političkim strukturama koje su mahom bile 'talijanizirane'. Uz pomoć zbog ulaza u strukture odlučivanja načinjena je politizacija jezičnoga pitanja putem nacionalne svijesti koja je pitanje jezika podigla na razinu kulturalnoga pitanja koji nikako nije bio samo ideološka shematizacija nego i mogućnost da se političko-administrativna praksa počne ravnati prema mjesnim prilikama što je za održivost multinacionalne zajednice uvijek bolja perspektiva. Treći članak ove cjeline autora Dinka Šokčevića sa Sveučilišta u Pečuhu pod naslovom 'Svjesno mijenjanje slike Mađara u dijelu hrvatskoga tiska kao dio dobro smišljene taktike u politici "novog kursa" prije i nakon Riječke rezolucije' raspravlja proces koji je doveo do promjene stajališta javnosti prema Mađarima te sliku koju je o Mađarima u hrvatskoj javnosti stvorio tadašnji hrvatski tisak te učinke tiska na političke promjene. Prikazujući ulogu hrvatskoga tiska, a ponajviše Supilova *Novog lista*, ali i Trumbićeva *Narodnog lista te Pokreta i Obzora*, autor nam ujedno prikazuje i tijek kojim se kretala politika 'novog kursa' kojoj je cilj bila uspostava nove suradnje s Mađarima, a koja je trebala pomoći u ostvarenju hrvatskih nacionalnih interesa. Treća cjelina 'Zatvaranje hrvatskoga nacionalnog kruga u Dalmaciji' sadrži također tri članka kao i prethodna, a sva tri bave se hrvatskom nacionalnom misli u Dalmaciji. Prvi članak autora Josipa Vrandečića sa splitskog Filozofskog fakulteta pod naslovom 'Protuintegracijski sadržaj hrvatskih povijesnih regionalizama' teoretizira regionalizme hrvatskih regija koji su se temeljili na povijesnome pravu pojedinih gradova i/ili pokrajina, a koji su se protivili ujedinjenju s ostalim hrvatskim zemljama s čime je 1848. regionalna politika došla u sukob s nacionalnom. Razvojem hrvatske nacionalne svijesti i želje za integracijom hrvatskih zemalja dolazi i do evolucije regionalizama koji u pokrajinama, a ne nacijama vide načelo legitimiteta. Naglašavajući protuhrvatsko djelovanje Tommasea i Bajamontija, autor prikazuje zamah regionalnoga autonomaškog pokreta kojemu je pogodovao gospodarski optimizam regionalnih elita čiji se veći dio okrenuo Italiji te nametnuo rješenje jadranskoga pitanja u interesu Italije. Budući da je glavnu slabost regionalističkih pokreta činili napetost između zahtjeva za očuvanjem regionalnog identiteta i političkog načela te prihvatanja talijanske politike, ovaj pokret nije uspio, a neprihvatanjem hrvatske nacionalne ideologije značajno je otežao integraciju hrvatskih zemalja. Drugi tekst u ovoj cjelini pod naslovom 'Četiri faze političkog djelovanja Jurja Biankinija' autora Marka Trogrlića sa splitskog Filozofskog fakulteta odnosi se na političko djelovanje Jurja Biankinija, dalmatinskoga političara koji je svojim djelovanjem obilježio drugu polovicu 19. stoljeća i početak 20. stoljeća. Politički život Biankinija uvelike je bio pod utjecajem Mihovila Pavlinovića čije je tekstove prevodio na talijanski i objavljivao u Narodnom listu, a život ovoga političara ujedno odražava i sliku političkoga života Dalmacije. Autor, prikazujući osnutak Hrvatskoga kluba preko Stranke prava pa sve do Hrvatske stranke, prikazuje i pravašku sliku Dalmacije i pravaškoga djelovanja Jurja Biankinija koji je djelovao u sklopu Hrvatske stranke da bi se pod utjecajem politike 'novog kursa' vratio svojim starim političkim stajalištima proizišlima iz političke misli Mihovila Pavlinovića. Treći i posljednji članak u ovoj cjelini je članak 'O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta na primjeru Dalmacije između dva svjetska rata' autora Aleksandra Jakira sa splitskog Filozofskog

fakulteta. Autor se pita "koji su činitelji utjecali na prihvaćanje ili odbacivanje nacionalnoga identiteta i kakvu je ulogu u 20. stoljeću imala ideologija jugoslavenstva" (127). Polazeći od teze da su pristaše jugoslavenstva prije 1918. bili najjači upravo u Dalmaciji, autor razmatra integracijske i dezintegracijske procese oblikovanja modernih nacionalnih identiteta. Na primjeru Dalmacije, prema autoru, lako je uočljiva veza između demokratizacije politike, oblikovanja javnosti i interpretacije nacije. Tek nakon političkog uzleta braće Radić u Dalmaciji počinje jačati osjećaj hrvatskoga identiteta koji se širi na mase i koji odbacuje mogućnost konstrukcije jugoslavenskoga identiteta koji nije podupirao niti jedan socijalno relevantan činitelj. Prikazujući razvoj nacionalnoga identiteta u Dalmaciji, autor ujedno prikazuje i povijesni tijek nastanka nove jugoslavenske države te pokušaje stvaranja jedinstvenoga nacionalnog identiteta. Četvrta cjelina 'Hrvatstvo na istarskom rubu' sadrži dva članka. U prvom članku pod naslovom 'Istarske teme u prepisci Rački-Strossmayer' autora Nevija Šetića iz Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH, autor se bavi korespondencijom Franje Račkog i Josipa Jurja Strossmayera koja se odnosi na Istru i podizanje razine hrvatske nacionalne svijesti u toj regiji. Iz te korespondencije jasno se vide tadašnje prilike u Istri te borba koja se vodila za podizanje hrvatskoga nacionalnog identiteta na svim razinama, a ključna je bilo opismenjivanje i čitanje literature te vjerska služba na hrvatskom jeziku. Prikazujući zalaganje Strossmayera i Račkog za podizanje razine hrvatskoga nacionalnog osjećaja u Istri, autor ujedno oslikava i tadašnje stanje u toj regiji te pritiške talijanizaciju kojoj je Istra bila izložena. Drugi tekst iz ove cjeline je 'Istra 20. stoljeća: promjene identiteta - nacionalni sukobi i tolerancija', autora Darka Dukovskog s riječkoga Filozofskoga fakulteta. Prikazujući povijest nacionalne misli i nacionalnih kretanja u Istri od 1900. godine, autor daje dokumentirani prikaz seoba naroda u Istri i njihov utjecaj na istarsko nacionalno pitanje. Analiza jezičnoga pitanja triju naroda u Istri (Hrvata, Slovenaca i Talijana), prikazuje različitosti načina na koje je svaka narodna grupa doživjela nacionalni preporod koji se događao u sklopu procesa nacionalnih integracija. Sva problematika službenoga talijanskog jezika u Istri, unatoč hrvatskoj većini u odnosu na talijansku, oslikava promjene i borbu za stvaranje nacionalnoga identiteta u Istri.

Peta cjelina 'Nacionalno ispred liberalnog' sadrži dva članka, prvi nosi naslov 'Hrvatski nacionalni interesi na Konferenciji mira u Parizu 1919. godine' autorice Livije Kardum sa zagrebačkoga Fakulteta političkih znanosti. Autorica prikazuje borbu za hrvatske nacionalne interese koja se vodila na Konferenciji mira u Parizu 1919. Sve granice nove jugoslavenske države bile su sporne osim one s Grčkom, a pitanje borbe za očuvanje jakih granica zorno prikazuje odnos snaga u novonastaloj Kraljevini SHS te sukob nacionalnih interesa nasuprot zajedničkim. Prikazujući borbu za očuvanje granice na jadranskoj obali kojoj je prijetila Italija u odnosu na granicu s Bugarskom koju je Srbija htjela neutralizirati, autorica ujedno prikazuje i podijeljenost u sklopu jugoslavenskoga tabora koji se nije mogao složiti oko jedinstvenoga stajališta o zaštiti zajedničkih interesa nove države. Ovime se jasno vidi kako su nacionalni interesi uvijek bili ispred jugoslavenskih i prikazujući tu problematiku autorica jasno ocrtava primat koji su srpski nacionalni interesi imali u odnosu na hrvatske pa i jugoslavenske interese u cjelini. Drugi tekst u ovoj cjelini 'Stjepan Radić i Vladko Maček' autorice Branke Boban sa Hrvatskoga instituta za povijest iz Zagreba, govori o politikama dvojice predsjednika Hrvatske seljačke stranke, osnivaču stranke Stjepanu Radiću i

njegovu nasljedniku Vladku Mačeku. Autorica ističe kako su razlike u politikama koje su vodili i gledištima koje su imali uvelike uvjetovane prilikama u kojima su živjeli, ali i karakterom te je Radić bio politički mislilac, a Maček politički pragmatičar. Prikazujući djelovanje ovih političara autorica nam ujedno daje i prikaz smjerova kojima je išla politika Hrvatske seljačke stranke, tj. od libertarijanske politike Stjepana Radića koji je tražio opće pravo glasa za sve, uključujući seljake i žene te zastupajući stajalište kako opće pravo glasa nije opće ako ne uključuje sve punoljetne članove države, sve do konzervativne politike Vladka Mačeka koji se nije zauzimao za opće pravo glasa i koji je tražio da punoljetnost nastupi s 24 godine, a ne s 18 koliko je tražio Radić. Osim ovih ljudsko - pravaških stajališta, autorica prikazuje i gospodarsku politiku dvojice političara iz koje je razvidno kako su obojica bili protivnici komunizma, ali kako su obojica u svojim gospodarskim politikama bili između kapitalističkog i marksističkog sustava upravljanja. Šesta i posljednja cjelina 'Geografske i organicističke pretpostavke nacionalnog' sadrži dva članka od kojih je prvi članak 'Planinski ljudi, ravničarski ljudi - Prostor i etnografska reprezentacija' autora Karla Katera. Autor upozorava na različitost pristupa u istraživanju etnografske predodžbe o stanovnicima brdskih i ravničarskih područja Balkanskoga poluotoka na temelju istraživanja srpskoga geografa Jovana Cvijića i hrvatskoga sociologa Dinka Tomašića. Obojica autora etnografskim predodžbama stanovništva konstruiraju karakteristike onoga drugog pri čemu su obojica pod utjecajem nacionalno obojenih stereotipija. I jedan i drugi istražuju Dinarsko područje i područje Panonske nizine pripisujući pri tome pozitivne karakteristike pripadnicima svojega kraja dok negativne ostavljaju za suprotne pripadnike pri čemu konstruiraju negativnu konotaciju kulturalnoga onoga drugoga. Indikativno, obojica autora su nakon rata iz devedesetih dobila značajan prostor u društvu pri čemu je srbijansko zastupalo Cvijićev, a hrvatsko Tomašićev pristup čime su ova dva istraživanja dobila dodatnu političku konotaciju. Prikazujući njihove pristupe autor nas ujedno upućuje na zlorabu znanosti u svrhu politike. Drugi članak iz ove cjeline je 'Transgeneracijski prijenosi i oblikovanje hrvatskoga naroda - Primjer gorsko dalmatinski i kvarnerski' autora Ive Rendića-Miočevića sa splitskog Filozofskog fakulteta. Autor u ovome radu prikazuje karakteristike dalmatinskog i kvarnerskog područja čime dobiva distinkciju u Hrvatskoj i odbacuje stereotipne prikaze drugih autora uključujući i one iz prethodnog teksta koje se odnose na izrazito negativne, ali i izrazito pozitivne karakteristike hrvatskih krajeva prikazanih u istraživanjima dvojice autora. Ovaj rad dakle, svjedoči, o unutarnjim razlikama u sklopu Hrvatske koje su rezultat povijesnih događanja. Sadašnji hrvatski narod tako nipošto nije etnički jednak onomu o kojemu nas uči hrvatska povijest, nego je baštinik transgeneracijskih procesa prijenosa kulturnih, mentalnih i genetskih značajki. Prisjetivši se Tomasseova argumenta o različitosti dalmatinske nacije te podataka o problematici nacionalnoga identiteta u Istri, ne možemo ne uvidjeti relevantnost ovoga istraživanja koje dokumentirano, čak na temelju psihoanalize ističe probleme o kojima bi trebalo voditi računa. Ovim razlikovanjima upozorava se na problem nacionalnoga identiteta u Hrvatskoj, a detaljnim prikazom problematike upućuje i na rješavanje problema. Posljednji tekst u ovoj sekciji i zborniku nosi naslov 'Što je nacija ustaškim intelektualcima?' autora Višeslava Aralice s Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba. Teoretizirajući ulogu ustaških intelektualaca u stvaranju hrvatske nacionalne države, autor obrazlaže što je zapravo nacija, što ona nikako nije te elementarna obilježja nacije. Autor spoznaje kako su pitanja 'što je

nacija?’ i ‘je li nacija država?’ zapravo jedno pitanje koje se ne može razdvojiti. Prema autorovim razmišljanjima, “konačni se cilj i nacionalističkoga političkog programa i teoretiziranja o naciji poklapa u istome-u državi” (297). Bitna odrednica ustaških intelektualaca koji su činili tadašnji nacionalni pokret, u onome što nacija jest je politička volja za stvaranjem nacionalne države. Volja za stvaranjem nacionalne države ujedno je značila povezivanje države i nacije.

Nakon čitanja svih tekstova jasno se uočava problematika nacionalnih odnosa u multinacionalnoj Monarhiji, teškoće ujedinjenju hrvatskih zemalja te teškoće oko stvaranja jedinstvenoga nacionalnog identiteta bez regionalnih razlika. Upravo je u tome golema vrijednost ovoga zbornika koji osim spomenutoga rasvjetljavanja međunacionalnih odnosa i pitanja nacionalnoga identiteta na ovim prostorima, neizravno nudi i rješenja za budućnost.

MARTINA TOPIĆ

Lousie L. LAMBRICHS, *Vukovar nikad nećemo vidjeti*, Naklada Luka, Zagreb 2007., 456 str.

Lousie L. Lambrichs francuska je književnica. Cijelo jedno desetljeće bavi se problematikom povijesne istine, rekonstrukcije povijesti te osobito pitanjem njezina ponavljanja. Osobito se zanima za hrvatsku povijest pa je tako u suradnji s hrvatskim liječnikom i povjesničarem biomedicinskih znanosti, pokojnim Mirkom Grmekom, napisala povijesnu studiju o pobuni hrvatskih vojnika u Villefrancheu. U ovoj knjizi, Lousie L. Lambrichs nastojala je dati svoje viđenje ratnih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Revoltirana zbog netočnih činjenica koje su dolazile do francuske i europske javnosti i općenito duboko ukorijenjenim predrasudama prema Hrvatskoj, ona je odlučila rasvjetliti neke stvari i demantirati pogrešne navode i povijesne netočnosti. Knjiga je pisana u formi pisma. Na samom početku knjige obračunava se s austrijskim književnikom Peterom Handkeom, poznatim zagovornikom Slobodana Miloševića i Srbije, nastojeći proniknuti u njegovu psihologiju, tragajući za odgovorom u njegovu podrijetlu i mladenaštvu, ona nastoji pokazati kako je bilo moguće da se u njega oblikuju određena stajališta i što stoji u pozadini toga. Lambrichs tako tvrdi da je Handke, kao svatko od nas, opterećen svojom osobnom poviješću koja je upisana u kolektivnu povijest, “što ne opravdava ništa, ali pomaže da se shvati logika njegova ponašanja”. Njegove navode i neistine književnica pobija snažnom argumentacijom. Za sebe ističe da ima veza i sa srpskom i s hrvatskom stranom. Židovka je, odnosno smatra se Židovkom jer joj je majka Židovka, iako ona osobno nikada nije kročila u sinagogu. Nosi austrijsko ili njemačko prezime, a u Francuskoj je naturalizirana kao šestogodišnjakinja. Handkeu najviše zamjera to što je, za razliku od mnogih drugih, jako dobro poznao Jugoslaviju, a 1991. nije učinio ništa. U vrijeme Vukovara nije pogovarao.

Lambrichs ga osuđuje jer ga nije užasnula scena koju je režirao Beograd. Ističe da je ona bila 1996. u Vukovaru kad su se raspoređivali Amerikanci i da je vidjela potpuno srušen grad. Tamo među ruševinama Vukovara na obali Dunava, na dvjestotinjak se metara nalazilo mađarsko selo u kojem je njezina majka kao dijete provodila praznike. Nakon 80-ak stranica posvećenih raščlambi i demantiranju Handkea, spisateljica se posvećuje Wajcmanu i Albahariju, otkrivajući nam njihovu osobnu povijest kao pozadinu onoga što su postali i onoga što zastupaju. Lambrichs ovdje piše i o svom otkrivanju identiteta kao Židovke i objašnjava što je to za nju značilo. Kaže da je 1991. cijela Europa bila u zabludi i da sada ponavlja istu grešku. Pita se što to znači nacionalni ponos? “Na što imaš biti ponosan ako si se rodio ovdje ili ondje? Rodna zemlja, kaže Lambrichs, može se naravno voljeti, i često je voljenam kao nešto što se stvorilo i postalo sastavni dio tebe.... Tvoja kultura, jezik, krajolici koji su ti formirali pogled... ali ponos, to je stvarno smiješno... i smrtonosno, pogoduje tolikim sukobima, tolikim užasima i tolikim lažima”. Spisateljica ističe da se ona ne ponosi svojim židovskim, belgijskim, mađarskim, austrijskim, njemačkim i francuskim podrijetlom, ali bi voljela da se kao francuska građanka, lojalna zemlji koja je primila njezinu obitelj, ne mora sramiti svoje putovnice koje je određuje. A 1991. ju je bilo sram. Piše o maloj izdavačkoj kući u Parizu u vlasništvu Vladimira Dimitrijevića, koja je objavljivala jugoslavenske pisce, zapravo srpske, kako će autorica poslije shvatiti. Ovdje je otkrila djela Dobrice Ćosića kojeg optužuje da je postao dijabolično nadahnuće sukoba jer je smišljeno potpirio nacionalnu strast Srba. Za Lambrich, Ćosićeva literatura jest uprizorenje nacionalističke aveti, osvajačke, rušilačke, ubilačke, čistačke aveti koja se pojavljuje ponovno u raznim oblicima, kao što je misao da jedan narod može biti superioran drugome. Autorica je uz pomoć Mirka Gremka, koji je zajedno s Gjidarinom i Šimcem napisao knjigu *Etničko čišćenje, povijesni dokumenti o srpskoj ideologiji*, koja je objavljena 1993. u Francuskoj, rekonstruirala Ćosićev životni put. Za Mirka Gremeka kaže da je bio sreća njezina života i njezin životni drug. Imala je prijateljicu iz djetinjstva čiji je otac bio Srbin i životnog partnera Hrvata. Ta prijateljica prevodila je za izdavačku kuću Vladimira Dimitrijevića *Lage d'homme* i za počeka rata priklonila se velikosrpskoj ideologiji i njihovo prijateljstvo je prestalo. Lambrichs kaže da ona nije njoj nanijela zlo, ali se udružila sa zagovaračima najgorega. Sve je počelo u Vukovaru. Ondje je spisateljica, kako kaže, shvatila ono što nije shvaćala od djetinjstva. Najprije je imala javne rasprave s Grmekom, beskonačne rasprave o povijesti koja joj je zamračivala sadašnjost, a Grmek joj je objašnjavao. Lambrichs na idućih nekoliko stranica raskrinkava mitove i predrasude o povijesti prostora bivše Jugoslavije na temelju onoga što joj je Grmek izložio. Kao francuski uglednik, sveučilišni profesor, Grmek je nastojao upozoriti francusku javnost na ono što se događalo u Jugoslaviji. Zalagao se za priznanje Hrvatske i Slovenije, tumačio je da je Jugoslavija federativna država, da republike imaju ustavno pravo na odcjepljenje, ali francuski ga čelnici nisu slušali. S divljenjem, Lambrichs piše o Albahariju koji je pisao o progonu Židova u Srbiji za vrijeme Drugoga svjetskog rata. On se oslanjao na izvorne dokumente, dirnuo je u neizrecivu strahotu koja se ponavlja. Napisao je svoju knjigu na srpskom, zbog čega je dobivao prijetnje. Autorica govori o osobnoj povijesti isprepletenej s povijesnim događajima u tom dijelu. “Jugoslavenski rat je”, tvrdi Lambrichs “ponavljanje Drugog svjetskog rata na europskom prostoru”. Iduću cjelinu knjige autorica započinje prikazom jedne knjižice koju je napisala povjesničarka Ljubica Štefanić u kojoj govori o antisemitizmu u Srbiji

i kolaboraciji s nacistima te upozorava na naslijeđe u koje spada Miloševićev režim. Ovdje se donosi i nekoliko ulomaka iz te knjige. Spisateljica postavlja pitanje što mlade ljude tjera u rat i nudi objašnjenje. Da bi mladi ljudi koji su tek počeli živjeti, pošli riskirati život na bojnim poljima, da bi se priključili vojskama i paravojskama, najprije se u govoru starijih mora aktualizirati ona povijest koja im je bila prenesena i u kojoj se prepoznaju, kolektivna povijest koja je postala dio njihova identiteta, obiteljska povijest koja je uhvaćena u zamku i logiku kolektivne povijesti. "Da bi oni u cvijetu mladosti pošli umirati", objašnjava Lambrichs svom sugovorniku, "ne misliš li da je nužno da se prije toga stariji u svojim uredima zauzmu za ideje koje će mladima ostaviti samo jednu mogućnost: da se stave u službu svoje zemlje, ili da dezertiraju i budu proglašeni kukavicama?" U ime identiteta, tvrdi Lambrichs, pojedinac ide riskirati svoj život da bi obranio ono što jest. Dalje, autorica objašnjava ulogu Srpske pravoslavne crkve u stvaranju nacionalne mitologije i prokazuje njezinu suradnju i potporu Miloševićevu režimu. Govori o njezinoj odgovornosti za ono što se događalo u bivšoj Jugoslaviji. Autorica pita zašto se Francuska u tom ratu angažirala na način koji su mnogi doživjeli kao nepodnošljivu sramotu, zašto je bilo moguće uništiti četvrtinu Hrvatske, a da Francuzi nisu prstom maknuli, zašto je opustošena Bosna, i kako se pokolj u Srebrenici mogao dogoditi u prisutnosti međunarodnih snaga na terenu i na poslijetku kako to da je srpski narod i sam aktivno ili pasivno sudjelovao u toj stravi i daje svoje odgovore na ta pitanja koristeći se "predpoviješću". Objašnjava pozadinu srpske agresije, objašnjava isto tako kako su u Francuskoj i drugim europskim zemljama čelni ljudi imali istu verziju povijesti kao i Srbi, a ta je krnja verzija proizlazila iz pobjede 1945. Oni otad imaju samo jednu sliku Hrvatske, onu NDH – nacističke suradnice. Ne znaju da je Oslobođilački pokret u Jugoslaviji vodio Hrvat i ne znaju za golemi hrvatski doprinos antifašističkoj borbi. Nakon nekoliko stranica digresija vezanih za hrvatsku povijest, autorica s ogorčenjem piše o Srebrenici, optužujući međunarodnu zajednicu i UN zato što nisu ništa poduzeli da pomognu Srebreničanima. U ovom dijelu dosta je pozornosti posvetila Jovanu Divjaku i njegovoj knjizi *Sarajevo, ljubavi moja*. Svoje izlaganje autorica nastavlja promišljanjem vjere i ateizma, piše o svojoj teoriji države, značenju Europe, o njezinu putu, o tome kakva će biti i kakva bi trebala biti Europa budućnosti. Knjiga završava "Poštanskim sandučićem" u kojem autorica donosi citate iz djela Ljubice Štefan, izlaže se i otkriva odnos Srba prema Židovima, odnosno njihov antisemitizam. Ovdje je i autoričin članak "Humanitarna derivacija" i "Izvjешće Branka Salaja, prvog veleposlanika Hrvatske u Francuskoj".

Knjiga *Vukovar nikad nećemo vidjeti* zapravo je esej, jedno promišljanje povijesti, politike, društva, ali i pojedinaca pa je dijelom i jedna povijest Lousie L. Lambrichs jer je pisana na temelju autoričinih vlastitih iskustava, protkana je njezinim stajalištima, njezinom osobnom povijesti koja ju je oblikovala, društvenim kontekstom i predrasudama toga istog društva. Ova knjiga sa stajališta historiografije, nema faktografsku vrijednost, ne otkiva u biti ništa novoga. Međutim povijesnoj znanosti ipak može poslužiti upravo kroz prizmu povijesti mentaliteta, povijesti ideja, prikazujući razmišljanja jedne europske književnice o događajima na ovim prostorima.

ŽELJKA KRIŽE GRAČANIN

*Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje
vprašanj prikritih grobišč 2005-2008*, ur. Jože Dežman,
Družina, Ljubljana 2008., 432 str.

Nedavni pronalazak/iskapanje rudarskog rova Sv. Barbara na području Hude Jame, bila je velika vijest u gotovo svim slovenskim i hrvatskim, tiskanim i javnim medijima. Prizori unutar rudarskih okna bili su nepojmljivi za širu javnost, no svi koji se bave pitanjima stradanja iz Drugoga svjetskoga rata i poraća, mogu posvjedočiti da je Sv. Barbara samo dio mozaika ukupnih stradanja, o čemu govore mnogobrojna masovna grobišta na području Slovenije.

Komisija Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč (Komisija za uređenje pitanja prikrivenih grobišta) započela je s radom već 1990. godine. Njezin rad i dosadašnji rezultati više-manje su poznati hrvatskoj javnosti. No, ovaj je *Izvještaj*, usudim se reći, najiscrpniji prikaz komisijinog rada u razdoblju od 2005. do 2008. godine. Prema uvodnim riječima Jože Dežmana, predsjednika Komisije i urednika ovog zbornika (str. 5.), trinaest objavljenih priloga koje potpisuju članovi Komisije i njezini vanjski suradnici predstavljaju tematske (programske) cjeline koje je Komisija uspjela realizirati u trogodišnjem mandatu.

Prvi prilog Mitje Ferenca "Topografija evidentiranih grobišč" (7.-26.) donosi nam tablični prikaz evidentiranih grobišta u Sloveniji. Za 581 popisano grobište navode se njegova brojčana oznaka, ime, kategorija tj je li riječ o jami, protutenkovskom rovu, kraškom ponoru ili rudarskom oknu. U tablici se navodi je li grobište označeno, koja narodnost (ako postoje podaci) prevladava u pojedinoj grobnici, u kojoj se općini nalazi grobnica, te koliki je njezin stupanj pouzdanosti (izraženo brojevima od 1 do 7).

Jože Balažič, ravnatelj Instituta za sudsku medicinu, u svom prilogu ukratko opisuje koju ulogu ima spomenuta institucija u ukupnom istraživanju žrtava Drugoga svjetskoga rata i poraća ("Sodelovanje Inštituta za sodno medicino pri raziskavah posmrtnih ostankov žrtev vojne in povojnih pobojev"), (43.-49.). U prilogu autor kronološkim redom iznosi na kojim su sve iskopavanjima radili od 1991. do danas (npr. Golovac u Celju, Zgornja Hudinja, Tezno i dr.). Od 1995., pri identifikaciji osoba i neutvrđenih ljudskih ostataka u institutu se provode DNA analize. Ako se raspoláže potrebnim materijalom (ostacima), provodi se i DNK analiza koja omogućuje preciznu identifikaciju posmrtnih ostataka. Kao dobar primjer izdvojena je identifikacija žrtava iz kraškog ponora Konfin I, "koja je tek na trećini obavljenog posla pokazala zanimljive rezultate pri pojedinačnoj identifikaciji".

U trećem prilogu Tine Velikonja opisuje inicijativu i nastojanja "Nove slovenske zaveze" pri postavljanju spomen – ploča za "žrtve rata i revolucije" ("Farne spominske plošče") (49.-54.). One, prema ideji nisu samo spomenici, već simbolični grobovi za sve one koji nemaju groba, za sve one čija je žrtva prešućena.

Kratka, ali vrijedan osvrt nudi nam Ivo Žajdela koji prikazuje bazu članaka dostupnih na internetskoj adresi www2.mp.gov.si (55.-56.). Naime, radi se o projektu koji je 1990. pokrenulo slovensko Ministarstvo pravosuđa, a ideja mu je prikupiti različite članke iz nama bliske prošlosti, objavljene u slovenskim tiskanim medijima. Baza je namijenjena prije svega povjesničarima, novinarima, studentima, ali i svima onima

koje zanimaju ovakve teme. Od planiranih 20.000 članaka u bazi je do sada uneseno 3.500 jedinica, iz čega je razvidno da većinu posla tek treba odraditi. U ovom "internetskom vremenu", kada su se granice dostupnog pomaknule daleko iza nekada "zamislivog", ovakve baze su i pogodnost i velika pomoć.

Da bi se nakon 62 godine otkrilo što više podataka koje skrivaju mnogobrojna grobišta i tako dobile eventualne informacije o identitetu žrtava i načinu likvidacije, bilo je potrebno postupno razraditi metodološki okvir za provedbu iskopavanja masovnih grobišta. Pavel Jamnik, autor priloga "Metodološki okviri izvedbe sodno određenih ekshumacij ter sondiranj in prekopov, izvedenih v okviru vladine komisije" (83.-91.), navodi da se on temelji na osnovi Zakona o vojnim grobištima i Zakona o kaznenom postupku. Ministarstvo nadležno za ova pitanja 2006. godine sastavilo je *Protokol postopka prekopa vojnega grobišča*, kojim se jasno određuju zakonski okviri provedbe istraživanja te dužnosti pojedinih subjekata uključenih u istraživanje. Praktična iskustva, na osnovi ekshumacija u Bosni (Snagovo kraj Zvornika, Srebrenica) potaknula su Komisiju RS da iste godine donese i pravilnik o *Poteku izvajanja prekopov*, kojim se jasno propisuje kada se provodi sondiranje, a kada prekapanje, tko ih provodi i što se čini s predmetima koji se pronađu u grobištima.

Određivanje identiteta žrtava, kao jedno od najvažnijih pitanja ukupnih istraživanja ističe i Pavel Jamnik u prilogu "Ugotavljanje identitete žrtv iz brezna pri Konfinu I. v arhivskih virih". (99.-118.) Kao što je već poznato, arhivski fondovi koji bi razjasnili neka pitanja u vezi s masovnim likvidacijama, već su odavno "pročišćeni", a građa srpskih arhiva još nije dostupna. Stoga se, u većini slučajeva moramo osloniti na mnogobrojne usmene iskaze i sjećanja. Dosadašnja istraživanja, u slučaju likvidiranih u ponoru Konfin I, utvrdila su rijedak i vrijedan trag u arhivskim izvorima. Na osnovi postojećih Zarobljeničkih knjiga centralnih zatvora slovenske OZN-e (br. 4) i Popisa ranjenika i bolesnika upisanih u Registar zarobljenika (br. 7), identificirana je skupina od 88 osoba koje su 24. lipnja 1945. odvedene iz centralnih zatvora.

Ovi podaci bili su i te kako korisni pri antropološkoj analizi ostataka, o čemu u prilogu "Antropološke analize povojnih grobišč: Konfin I" (119.-132.) raspravlja Petra Leben-Seljak. Pri analizama podaci o starosnoj strukturi žrtava koji se nalaze u spomenutim popisima, uspoređivani su sa starosnom strukturom pronađenih kostiju. Antropološkom analizom kosti su primarno raspoređene prema tipu (kosti lubanje, čeljusne kosti, rebra i dr.). Brojčani podaci, te kategorije spola i starosti određivani su prema kostima kukova, bedrenoj kosti i ključnoj kosti. Ovakvom analizom pronađeni ostaci dobit će konačno svoje ime, prezime i grob.

U kostima i zubima pronađenim u grobnicama, kao najboljem materijalu za genetsku identifikaciju, prema riječima Irene Zupanič Pajnič, autorice priloga "Priporočila za molekularno-genetsko identifikaciju žrtv povojnih pobojev v Sloveniji" (133.-146.), nalazi se malo DNK, ali je on dosta razgrađen, stoga je jako važno kako se dostupan biološki materijal skuplja i pohranjuje. Autorica detaljno objašnjava metode kojima se onemogućuje kontaminacija DNK, njezina izolacija u svrhu dobivanja genomske DNK, te daljnja kvantifikacija potrebna za izradu standardne krivulje. Dobiveni genetski profil upućuje na to ima li postojeći materijal skupni (zajednički) izvor ili ne. Ovakvom analizom moguće je s 99,99% vjerojatnošću utvrditi povezanost sa živućim srodnicima. Praktičnu provedbu i dobivene rezultate u slučaju grobišta Kon-

fin I, Irena Zupanič Pajnič detaljno je prikazala u prilogu "Preliminarno poročilo molekularno-genetske identifikacije okostij iz grobišča pri Konfinu 1" (147.-174.)

Od 27. studenog 2006. do 5. prosinca 2006. vršena su iskapanja kostiju iz grobišta na području autoceste u Lescah (Kranj). U prilogu Tomaža Zupanca opisuje se "Metodologija izkopa in antropološko primerljiva analiza skeletnih ostankov žrtev povojnega poboja v Lescah" (175.-189.). U tekstu i u vrlo preglednim grafikonima izloženi su rezultati istraživanja, prema kojima su svih 37 pronađenih osoba bili muškarci, pripadnici njemačke vojske, većinom pojedinačno vezani, stradali od prostrijelih rana (nađene čahure). Većina osoba bila je u dobi od 18 do 39 godina. Kraj kostiju nađen je i veći broj osobnih predmeta (identifikacijske pločice, gumbi, ostaci tkanine, kape itd.), no pojedinačna identifikacija nije bila provediva.

Jože Dežman u prilogu "Sprava nad Storžičem. Strahinjske žrtve 1944-2008" (197.-214.) opisuje sudbine šestorice muškaraca, pripadnika Bele garde (Praprotnik Petar, Kuhar Franc, Uranič Janez, Rehberger Tone, Kisovec Jernej i Stegnar Petar) s područja Strahinja. Njihovo uhićenje, utvrđivanje krivnje, montirani sudski procesi i likvidacije samo su mali "uzorak" općih događaja iz neposredne završnice Drugoga svjetskoga rata. Prema sjećanjima locirano je grobište pod Storžičem, gdje su navedene osobe likvidirane, te je 2007. izvršeno iskapanje. Nađeni su skeletni ostaci četiriju žrtava, za koje je antropološka analiza potvrdila i točan identitet. Molekularno-genetsku identifikaciju žrtava pod Storžičem izradila je Irena Zupanič Pajnič. O njezinoj provedbi i rezultatima detaljno i stručno, ponekada povjesničaru poput mene teško shvatljivo, progovara prilog "Molekularno-genetska identifikacija žrtev medvojnih pobjev pod Storžičem" (219.-250.). Sama autorica zaključuje kako je istraživanje pod Storžičem smjernica za daljnja molekularno-genetska istraživanja masovnih grobišta u Sloveniji.

Posljednji prilog "Tranzicijska pravičnost", kao svojevrsnu zaključnicu ovog zbornika, potpisuje Jože Dežman (251.-404.). Prilog se sastoji od nekoliko manjih poglavlja ("Za mir in svobodo", "Bratstvo krvavih rok", "Nič nismo vedeli", "Partijski pekel" i "Slovensko in globalno v tranzicijski pravičnosti") i potpoglavlja. Njihovi redovi uvelike podsjećaju na dnevničke zapise koje zaokružuju raznolike ljudske sudbine. U njihovim mnogobrojnim iskazima i sjećanjima Dežman pokušava rasvijetliti pojedina pitanja i probleme koji se odnose na rad slovenske Komisije, te kao takvi ulaze i u širi međunarodni kontekst. Iz izloženih tekstova uočljiva je podijeljenost slovenskog društva, posebice kada se postavi pitanje naslijeđa 20. stoljeća. Istraživanje tzv. "tranzicijske pravednosti" u Sloveniji (ali i u Hrvatskoj) tek se razvija. Rasprava o totalitarnim sistemima može se svesti na formulu Leszeka Kolakowskog, prema kome: "U stvarnom životu višak jednakosti podrazumijeva višak države, a apsolutna jednakost apsolutnu državu." Pri obračunu sa svim potencijalnim i stvarnim neprijateljima 1945. nije bilo ograničenja, bila je to "revolucionarna pravda" u kojoj je, slikovito rečeno, ista osoba bila i sudac i porotnik i krvnik. Ono što se posebno ističe je činjenica da bi pri osudi totalitarnih zločina trebala vrijediti jednaka mjerila, bilo da je riječ o zločinima fašizma, nacionalsocijalizma ili komunizma. No, bez obzira na različita shvaćanja (ili kako to opisuje slikovita sintagma "snovi i laži"), autor podsjeća na vrlo jasne, iako ponekada zaista "izlizane" pojmove: *pravda, istina, ljudska prava, sloboda* i *mir*. Upravo zbog njih jedan dio ne tako davne prošlosti, iako sustavno sakrivan, nije mogao ostati vječno skriven. U prilog tome govori i ovaj zbornik, no podsjeća nas na mnoga neodgovorena pitanja i nesuglasice.

Svaki od navedenih priloga popraćen je mnogobrojnim fotografijama koje su izabrali Pavel Jamnik i Jože Dežman. One nisu samo ilustrativni materijal, one su “živi dokumenti”, svaki sa svojom pričom. Većina njih prikazuje detalje sa sondiranja, iskapanja i terenskih istraživanja. Prizori iz grobnica – prostrijeljene lubanje, povezane kosti, razbacane cipele – prizori su koji teško da se mogu i zamisliti. No, poneki faksimili osobnih iskaznica, portreti i prikazi iz prijeratnog života, podsjećaju nas da su sve te kosti nekada imale svoja imena i prezimena. Upravo te univerzalne ljudske istine vrednije su od svake ideologije.

MARTINA GRAHEK RAVANČIĆ

Zvonimir DESPOT, Vrijeme zločina – Novi prilozi za povijest koprivničke Podravine 1941.-1948., Hrvatski institut za povijest, Zagreb i Hrvatski institut za povijest, Zagreb - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Biblioteka Hrvatska povjesnica – Monografije i studije III/33., Zagreb – Slavonski Brod, 2007., 479 str.

Autor Zvonimir Despot je hrvatski novinar koji se u svom radu već cijelo jedno desetljeće učestalo vrlo uspješno bavi temama iz suvremene hrvatske povijesti, prije svega o Drugome svjetskom ratu, komunističkoj Jugoslaviji, hrvatskoj emigraciji te o Domovinskom ratu. Stoga je i bilo očekivano da će se s vremenom pojaviti knjiga koja će biti spoj interesa za navedeno razdoblje i interesa za lokalnu povijest Koprivnice, rodnoga grada autora. Tako je i nastala ova knjiga koja obrađuje povijesti koprivničke Podravine od 1941. do 1948. godine.

Knjiga se sastoji od sadržaja, zatim predgovora Željka Krušelja (9.-11.), uvoda (13.-17.) te dva glavna dijela knjige pod naslovom: “Rat i poraće” (19.-368.) i “Popisi žrtava” (369.-459.), te popis izvora i literature (461.-464.), bilješke o autoru (465.) i dodatka s tabličnim prikazom žrtava (467.- 479).

U predgovoru se upozorava na vrlo složenu političku situaciju u Podravini između dvaju svjetskih ratova, obilježenu državnim terorom, a što je uvelike utjecalo na kasnije ratne i poratne događaje kojima se u knjizi prikazuju. Posljedica je bila pretvaranje cijelog područja u svojevrsno “bure baruta” gdje je “gospodarska i socijalna besperspektivnost snažno preplitala s političkim sukobljavanjima i brutalnim obračunavanjima”. Bila je to dobra podloga za ustaški totalitarni sustav NDH 1941.-1945. i provedbu zločina na podravskim prostorima prema rasnom, nacionalnom i političkom ključu. Nakon što su 1945. komunisti preuzeli vlast, ustaški teror zamjenjuje novi totalitarni model vladavine sa žestokim obračunima i brojnim zločinima ne samo nad pripadni-

cima ustaškog pokreta, njihovim simpatizerima i dijelom domobranstva, već i prema svim stvarnim i potencijalnim političkim protivnicima, ponajprije onima iz redova HSS-a i Katoličke crkve, ali i prema klasnim protivnicima. Tako je u sve te tri različite državne tvorevine bilo "vrijeme netrpeljivih" kada su "mržnja i bezobzirnost prema neistomišljenicima u sva tri sustava bili i nerazdvojivi dio poželjnih manira" zaključuje autor predgovora Željko Krušelj.

U uvodu se konstatira kako se ova knjiga nastavlja na knjigu Željka Krušelja *U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma: politička zbivanja u koprivničkoj Podravini od objave šestosječanjske diktature do sloma Kraljevine Jugoslavije (1929.-1941.)*, bez čijeg čitanja čitatelj neće moći shvatiti i povezati činjenice te događaje od 1941. do 1948. godine (posebice odnose i sukobe između suprotstavljenih političkih skupina i pojedina) koje Despot u ovoj knjizi donosi. Naime, mnogi od tih događaja svoj izvor imaju u prijeratnim događajima koje je opisao Krušelj u navedenoj knjizi. Uz zahvalu svima koji su pomogli da knjiga izađe iz tiska, Despot informira čitatelje o njezinu cilju za koji kaže da "jest javnosti predočiti nove nepoznate, prešućivane činjenice i podatke, događaje i osobe iz toga razdoblja" na osnovu dostupne arhivske građe, uz konzultaciju objavljenih literature te pojedinih živućih aktera tadašnjih događaja. Ukratko iznosi sadržaj knjige, objašnjava zašto obuhvaća razdoblje od 1941. do 1948. godine, zatim raznolike bilješke ispod teksta i neke stare signature dokumenata i posebno objašnjava sve popise žrtava, upozoravajući na njihove nedostatke kako bi se izbjegli moguće nejasnoće i nesporazumi.

U prvom dijelu knjige pod naslovom "Rat i poraće" autor po godinama, od 1941. do 1947./1948. kronološkim slijedom donosi na 350 stranica obilje novih, dosad malo poznatih ili potpuno nepoznatih te prešućenih podataka o događajima, ličnostima, problemima, žrtvama i sustavima u tom vrlo složenom i krvavom razdoblju povijesti koprivničke Podravine (odnosno području nekadašnjih kotareva Koprivnice i Đurđevac).

Svi podaci prezentirani su kronološkim i tematskim slijedom, na vrlo lagan, razumljiv i svima pristupačnim način. Tako se za svaku ratnu godinu sadržaji o kojima se u tekstu govori iskazuju u desetak podnaslova, a za poratne godine s po dva podnaslova.

Za ilustraciju navodim podnaslove za 1941. godinu: "Nijemci u Podravini"; "Ustaše preuzimaju vlast od HSS-a"; "Prvi ustaški logor"; "Židovi 'nestali' preko noći"; "Odmazda prema Srbima"; "Istrebljenje Roma"; "Raslojavanje HSS-a"; "Koprivničanci kod Pavelića"; "Prvi oružani izgređ"; "Sukobi između ustaša"; "Problemi sa zbrinjavanjem stanovništva"; "Slovinci na imanjima Srba"; "Prva partizanska akcija" i "Dravski most opet u prometu"; te za 1945.: "Pučka škola otišla u zrak"; "Odličja uoči propasti NDH"; "Danica" - postaja križnog puta"; "Ispitivanja ratnih zločina"; "Borba za vlast"; "Protiv šverca"; "Komunisti preorali grobove"; "Prvi poslijeratni izbori" i "Iskapanje žrtava"; za 1946.: "Gradski izbori" i "Partija protiv Crkve" te za 1947./1948.: "Udba čisti teren" i "Plan Deseti travanj i(li) 'Operacija Gvardijan'".

Možemo posebno istaknuti neke dijelove koje ističe i autor, a to su npr. novi podaci o prvom ustaškom logoru "Danica" kraj Koprivnice, ali i o ponovnom djelovanju logora nakon rata za vrijeme partizanske vlasti, o čemu se do sada šutjelo; zatim je tu iscrpna analiza umorstva Mihovila Pavleka Miškine, književnika i seljačkog tribuna;

prikaz sudbine prognanih Udbinjana u Podravini od kraja 1942. godine; novi i do sada nepoznati podaci o tzv. Podravskoj partizanskoj republici 1943./1944., o Rafaelu Bobanu i Crnoj legiji, te o velikoj bitci za Koprivnicu u jesen 1944. i o "Operaciji Gvardijan", kako ju je nazvala Udba – tadašnja jugoslavenska tajna policija. Ovi događaji svojim značenjem i sadržajem nadilaze lokalnu povijest Podravine i ulaze u sferu nacionalne.

Na kraju toga dijela dano je devet životopisa nekih od najznačajnijih sudionika tih događaja, uglavnom Koprivničana. Predočeni podaci su znanstveno utemeljeni pošto se daju, gdje god je to bilo moguće, na osnovi arhivske građe koja se citira na gotovo svakoj stranici teksta, a navodi se u bilješkama, uz citiranje i druge vrste građe (važnije izjave, svjedočenja i sl.) sve u izvornom obliku kako bi najbolje oslikali tadašnju situaciju, naravno uz njihovu kritičku obradu.

U drugom dijelu, s naslovom "Popisi žrtava" na 80-ak stranica dani su popisi preneseni prema izvornicima u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i Državnom arhivu u Bjelovaru koji, iako svi nisu točni i potpuni, predstavljaju nezaobilazan povijesni izvor, od kojih se većina prvi puta objavljuju. Ovdje se nalaze popisi prema podacima Ustaškog povjerenstva za grad i kotar Koprivnicu 1941.-1942., uglavnom logoraša "Danice", ali i zatočenika te stradalih u logorima Jasenovac, Đakovo i Loborgrad, uz imena njihovih roditelja te pojedine rodbine. Zatim je naveden poimenični popis žrtava lišenih života za vrijeme okupacije na području kotara koprivničkog (1478 osoba) i đurđevačkog (816 osoba), te među Židovima Koprivnice (199 osoba) i koprivničkog kotara (62 osobe), prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Hrvatske i Gradske komisije u Koprivnici (većim dijelom objavljavani), te rimokatoličkih župnih ureda i pravoslavnih parohija iz 1945. godine za osobe za koje su do tada uspjeli prikupiti osnovne podatke (koji se objavljuju prvi put). Nakon toga slijedi popis osuđenika i presuda Vojnog suda u Bjelovaru 1945.-1946 i popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija, a prema podacima Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar, koji se objavljuju po prvi puta. Na kraju tu je i dokument rekonstrukcije banditizma za bivši kotar Koprivnica, kojega su jugoslavenske vlasti izradile nakon rata, kao i podaci o odmetničkim skupinama i odmetnicima "bunkerašima" i njihovim jatcima, a prema podacima Službe državne sigurnosti SR Hrvatske, koji se objavljuju po prvi puta.

Za svaki od ovih popisa autor je već u uvodu objasnio sadržaj i nedostatke te iskazao nadu da će oni poslužiti kao temelj za jedno novo znanstveno istraživanje koje bi rezultiralo cjelovitim popisom svih žrtava u koprivničkoj Podravini u tom razdoblju, uz pomnu analizu.

Slijedi popis korištenih neobjavljenih i objavljenih izvora te literature i tiskovina. Iz kratke bilješke o autoru (465.) doznajemo da je Zvonimir Despot, po struci povjesničar, novinar i suautor triju knjiga, suradnik u više časopisa i zbornika i sudionik više znanstvenih skupova. Na kraju knjige je "Dodatak" (tablični prikaz žrtava) za koji je Despot objašnjenje dao u uvodu, s napomenom na njihove nedostatke.

Smatram da je trebalo dati na kraju jedan kratki sažetak sadržaja knjige na stranim jezicima, kako bi bila dostupna i inozemnim čitateljima koji ne znaju hrvatski jezik.

Tekst Despotove knjige prati 95 prigodnih ilustracija 1941.-1948. (od kojih 23 fak-

simila dokumenata, 45 faksimila raznih plakatiranih obavijesti, oglasa, poziva, naredbi i proglasa, 11 faksimila iz ondašnjeg tiska, pet zemljovida i 10 skupnih fotografija osoba i događaja), bez onih na koricama. Čitav ovaj ilustrativni povijesni materijal je vrlo značajan kao dokument vremena. Ističem kako ilustrativni materijal vrlo dobro upotpunjuje i oplemenjuje tekst, te povećava vrijednost knjige.

Odlika knjige je i lagan, afirmativan stil pisanja teksta, bez suvišnih riječi, što omogućava lako čitanje od početka do kraja. Rezultat je to višegodišnjega novinarskog rada autora.

Na kraju mogu zaključiti: s obzirom na raznovrsnost i širinu sadržaja, te veliki opseg teksta i ilustrativnog materijala, autor Zvonimir Despot je vođen novinarskim i povjesničarskim znanstveno-istraživački entuzijazmom uložio iznimno veliki trud, te ostvario postavljeni cilj. Već i fragmentarno navedeni sadržaj s raznovrsnim i zanimljivim događajima, ličnostima i problemima u navedenom razdoblju dovoljni su da kako profesionalne povjesničare tako i zainteresirane za povijest navedu na čitanje. Savim sam siguran da se neće razočarati. Naime, čitajući Despotovu knjigu čitatelj ima osjećaj da se nalazi na prostoru i u vremenu događaja, te da kontinuirano prati tijek događaja i njihove nositelje, uspone i padove, borbe i žrtve, sustave koji se smjenjuju, te općenito život stanovništva koprivničke Podravine od 1941. do 1948. godine.

Već pri pogledu u sadržaj Despotove knjige može se naslutiti koliko je bilo burno to kratko razdoblje koprivničke Podravine. To pokazuju opisani događaji, njihovi sudionici, te goleme žrtve totalitarnih sustava (čija se imena i prezimena i osnovni biografski podaci ovdje prvi put javno donose), kada se vrlo lako "zbog različite političke pripadnosti, vjeroispovijesti i narodnosti gubio život", ili "zbog visoko razvijene svijesti i ljubavi prema svojoj vjeri, svom hrvatskom narodu i svojoj domovini". Zato je ova knjiga jasan odgovor svima koji žele znati što se i zašto dogodilo i s kakvim posljedicama, ali i poruka za budućnost.

Ova Despotova zanimljiva i vrijedna knjiga iz vrlo teškog, složenog i prijelomnog razdoblja koprivničke povijesti 1941.-1948. godine otkriva mnogo novih podataka kako Koprivničanima, tako i drugim zainteresiranim čitateljima. Zato ona može poslužiti ne samo stanovnicima koprivničke Podravine, već i svima koje problematika Drugoga svjetskog rata i poraće, te prostor Podravine zanimaju. Tu se iznose mnogi dosad nepoznati ili manje poznati događaji, podaci o glavnim ličnostima i problemima, te mnogobrojnim žrtvama. Knjiga time baca novo svjetlo na ovaj dio ne samo koprivničke već i hrvatske, pa i šire europske povijesti u tome razdoblju, te tako postaje nezaobilazna literatura i izvor svima onima koji se namjeravaju baviti tim razdobljem hrvatske povijesti. U tome je njezin nov i značajan doprinos hrvatskoj historiografiji.

Istodobno ona može poslužiti i kao poticaj za istraživanje i drugih segmenata koprivničke povijesti, ali i drugima u Hrvatskoj kako da priđu ozbiljnijim istraživanjima, obradi i objavljivanju studija i dokumentarne građe iz lokalne povijesti. Bez znanja lokalne i regionalne povijesti nema razumijevanja niti nacionalne hrvatske povijesti. Što bude više ovakvih knjiga to će i sinteza hrvatske povijesti biti cjelovitija i potpunija.

JAKŠA RAGUŽ

Ilija NIKOLIĆ, *Kardinale, oprosti!*, vlastita naklada, Zagreb 2005., 168 str.

Ova knjiga je pokazatelj da naoko periferne i male teme mogu biti i te kako relevantne za povijesna istraživanja ako su temeljene na izvornoj građi. U njoj je, naime, riječ o osnutku katoličke župe u Zaprešiću kraj Zagreba u studenome 1945., ali su u njoj izneseni relevantni podaci o napadu komunističkih agitpropovaca na nadbiskupa Stepinca i tamošnjeg župnika. Njezin autor Ilija Nikolić je rođen 1972. godine u Donjem Vukšiću, Bosna i Hercegovina. Od 1997. godine zaposlen je na radnom mjestu vjeroučitelja u Osnovnoj školi Antuna Augustinčića u Zaprešiću.

Nikolić objavljuje sadržajan pregled događaja vezanih za uspostavu nove župe u Zaprešiću te njezin kasniji razvitak do današnjih dana. Ključni događaj čiji je odraz razvidan tijekom cijelog sadržaja knjige jest svečanost osnutka nove župe sv. Petra Apostola 4. studenog 1945. godine. Svečanost su obilježili napadi na prvog, tek imenovanog župnika Matiju Pašičeka i nadbiskupa Alojzija Stepinca.

Knjiga uz predgovor fra Bonaventure Duda te uvodnu riječ autora sadrži pet poglavlja koja kronološki obrađuju događaje u novoosnovanoj župi sv. Petra Apostola u Zaprešiću. Počevši s događajima na dan osnutka župe, 4. studenog 1945., iznesen je pregled života i djelovanja župe sljedećih dana, mjeseci i godina. Uz detaljan opis života župe objavljen je veći broj dokumenata, fotografija, usmenih svjedočanstava, citata iz župskih dnevnika, te biografija svećenika koji su upravljali župom.

Prvo poglavlje u potpunosti je posvećeno događajima na dan osnutka župe Zaprešić, te neposredno nakon toga. Na početku je pod naslovom *Tužan jesenski dan* slikovito opisana atmosfera među stanovnicima Zaprešića pred dolazak nadbiskupa Alojzija Stepinca. Opis atmosfere dodatno je obogaćen izjavama stanovnika koje vrlo zorno upućuju na okolnosti u kojima je župa osnovana. Njemu je priložena *Okružnica* od 7. studenog 1945., kojom je Stepinac iznio svoje dojmove na nemile događaje, kada je kamenjem napadnut i otjeran sa svečanosti. Zatim je autor, pod naslovom "Postoje li dvije istine?", nastojao čitateljima prikazati neutemeljenost optužbi koje su 6. studenoga 1945. iznesene u priopćenju Ministarstva unutarnjih poslova Narodne vlade Hrvatske. Na kraju poglavlja su pod naslovom *Očevici istine* objavljena vrlo značajna svjedočanstva Branke Vrčak, brdovečkoga crkvenog zvonara Mije Regvarta, Marije Martinčić, te časne sestre Filorome Kadojić.

U drugom poglavlju knjige iznesene su reakcije dviju strana na događaje od 4. studenog 1945. Pod naslovom *Kamenovanje u Zaprešiću* izneseni su citati Damira Pavičića iz knjige *Tajna kardinalova vozača*. U njoj je nadbiskupov vozač Stjepan Kranjčec detaljno opisao neuspjeli atentat koji je proživio zajedno s nadbiskupom Stepincem te tajnikom Ivanom Šalićem. To je dodatno obogaćeno citatima Alekse Benigara iz knjige *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*. U njoj je pod naslovima "Tvorni napadaj na Stepinca", te "Stepinac pobija lažni komunistički izvještaj o događaju u Zaprešiću" do najsitnijih detalja opisan tijek događaja, kao i reakcija na njih nadbiskupa Stepinca u predstavi od 12. studenog 1945. koju je uputio Vladimiru Bakariću, predsjedniku vlade Federalne Hrvatske. U njoj je Stepinac opovrgnuo optužbe i neistine koje su objavljene tih dana u dnevnom tisku o događajima od 4. studenog 1945. Citatima Damira Pavičića i Alekse Benigara pridodani su i zapisi vlč. Mirka Cigrovskog iz spomenice brdovečke župe sv. Vida. Na kraju poglavlja iznesen je osvrt na žrtvu i stradanje Matije Pašičeka, prvoga zaprešićkog župnika. Podatke o patru Pašičeku autor je preuzeo iz

knjige Stjepana Kožula, *Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije, Zagrebačka nadbiskupija*.

Treće poglavlje u potpunosti je posvećeno patru Matiji Pašičeku. Njega su atentatori divljački napali nakon što je nadbiskup Stepinac uspio pobjeći s mjesta događaja. O Pašičekovoj žrtvi iznesen je citat Stjepana Kožula, zapis iz isusovačkog arhiva u Zagrebu, te iskaz patra Radojka Karamana o svjedočanstvu patra Pašičeka o događajima od 4. studenog 1945. Nastojeći što zornije prikazati žrtvu i mučeništvo patra Pašičeka, autor nije propustio objaviti sadržaj optužnice i presude Javnog tužilaštva Okruga Zagreb protiv njega. Sud ga je pod lažnom optužbom osudio na dva mjeseca zatvora zbog navodnog pucanja iz revolvera na jednog od sudionika tih događaja. Opisujući cjelokupni montirani proces protiv patra Pašičeka, stavljen je osobiti naglasak na nemogućnost odvjetika Ćirila Brajše da ga pravno zastupa u tom sudskom procesu. Na kraju su objavljeni iscrpni citati i svjedočanstva većeg broja poznavatelja patra Pašičeka. Njima je autor zorno ocrtao njegovo mučeništvo i žrtvu koju je proživio upravljajući zaprešičkom župom. Osobito su istaknute sažalnice Franje kardinala Šepera, te đakovačkog biskupa mons. Stjepana Bauerleina, u povodu smrti Matije Pašičeka.

Četvrto poglavlje knjige posvećeno je kasnijem razvitku i djelovanju župe od njezina osnutka 1945. do današnjih dana. Pod naslovom "Župa bez župnika!?" iznesena je povijest župe nakon što je upravu nad njom preuzeo vlč. Mirko Cigrovski, 17. prosinca 1945. Pod naslovom "Uskrsno jutro u Zaprešiću" iznesena su promišljanja vlč. Stjepana Drugčevića o životu zaprešičke župe. Vlč. Drugčević je 1973. godine odlukom Nadbiskupskoga duhovnog stola preuzeo dužnost upravljanja župom od vlč. Cigrovskoga. Pod naslovom "Nova crkva Sv. Ivana Krstitelja" jezgrovito je opisan tijek izgradnje nove župne crkve za vrijeme župništva vlč. Ivana Bošnjaka, vlč. Josipa Firšta te vlč. Ivana Frkonje koji je i sadašnji župnik u Zaprešiću. Značajan prostor u ovom poglavlju posvećen je obilježavanju pedesete i šezdesete obljetnice osnutka zaprešičke župe, postavljanju spomen-ploče blaženom Alojziju Stepincu, zahvalnom hodočašću u zagrebačku katedralu, te na kraju ispriči vlč. Josipa Firšta upućenoj na grobu bl. Alojzija Stepinca. Spomenuta isprika zbog događaja od 4. studenog 1945. ima osobito značenje. Ona je ujedno i glavna odrednica samog naslova ove knjige.

Posljednje, peto poglavlje knjige sadrži kratke i jezgrovite životopise svih župnika od osnutka zaprešičke župe: patra Matije Pašičeka (1945.), vlč. Mirka Cigrovskog (1946. - 1973.), duhovnika na ispomoći vlč. Bože Ribarića, vlč. Stjepana Drugčevića (1973. - 1986.), vlč. Ivana Bošnjaka (1986. - 2002.), vlč. Josipa Firšta (2002. - 2004.) i vlč. Ivana Frkonje (2004.). Životopisima je zatim pridodan popis devetorice kapelana koji su djelovali u zaprešičkoj župi sv. Petra Apostola, kao i uvid u dolazak i djelovanje sestara milosrdnica i sestara kćeri Božje ljubavi. Na kraju poglavlja autor se osvrnuo i na značajan doprinos župljana u životu zaprešičke župe, od 1945. do danas.

Može se zaključiti kako je ova knjiga, iako manjeg opsega, vrlo vrijedno i značajno djelo koje obuhvaća cjelokupnu povijest mlade zaprešičke župe. Vjerodostojno opisujući teške trenutke njezina osnutka, te kasnijeg razvitka i djelovanja, u njoj su iznesene vrlo bitne činjenice koje do sada nisu bile poznate široj javnosti. Vrijednost ove knjige osobito dolazi do izražaja kada se uzme u obzir vrlo velik broj značajnih ilustrativnih priloga, dokumenata, citata, iskaza i svjedočanstava koji su u njoj objavljeni. Njihova objava ne bi bila moguća bez velikog truda koji je autor knjige uložio tijekom njihova traženja i skupljanja.

JOSIP KAJINIĆ

Kardinal Stepinac – Svjedok Istine. Zbornik radova s međunarodnoga simpozija, Zagreb, 19. rujna 2008., Glas koncila, Zagreb 2009., 379 str.

Zbornik radova *Kardinal Stepinac – Svjedok Istine* sadržava radove istaknutih inozemnih stručnjaka s područja povijesnih, pravnih i političkih znanosti. U njemu su objavljeni radovi simpozija u povodu 10. obljetnice proglašenja blaženim kardinala Alojzija Stepinca. Ovdje se nalaze radovi povjesničara Roberta de Matteija, Katrin Boeckh, Esther Gitman i Emilije Hrabovec, francuskog diplomata Georgesa-Marije Chenua, novinara Robina Harrisa te pravnika RONALDA J. RYCHLAKA.

U uvodu zbornika nalaze se govori kardinala Josipa Bozanića s otvorenja te mons. Ivana Šaška sa zatvaranja simpozija. U središnjem dijelu zbornik je podijeljen na dva dijela. U prvom dijelu izneseni su radovi na izvornim jezicima, a u drugom njihov prijevod na hrvatski jezik. Na kraju rada prikazan je sažeti životopis i izbor iz bibliografije o kardinalu Alojziju Stepincu te kratke biografije autora radova.

Prvi po redu je rad američke povjesničarke Esther Gitman s naslovom "Nadbiskup Alojzije Stepinac, 1941.-1945., pod povećalom povjesničara i diplomata". U ovom radu su iznesene spoznaje do kojih je autorica došla tijekom svojih istraživanja žrtava holokausta na području NDH. Na početku je dala uvid u povijesni kontekst s bitnim činjenicama o holokaustu, stvaranju NDH i židovskom pitanju. U središnjem dijelu rada osvrnula se na problematiku spašavanja Židova, definirajući kako se pod tim podrazumijeva namjeran čin nežidova s ciljem spašavanja Židova uz riskiranje gubitka časti, novca ili vlastitog života. Potkrjepljujući velik doprinos u spašavanju iznijela je mnogobrojne citate iz tadašnjeg tiska i izvještaja mnogobrojnih diplomata koji zorno ističu stvarne Stepinčeve izjave i postupke s namjerom da zaštiti žrtve nacističkih progona. Autorica je izdvojila autore koji su odali priznanje nadbiskupu Stepincu za spašavanje žrtava nacističkih progona, a osobito se osvrnula na povjesničare koji iznose teze o nedostatnom Stepinčevu angažmanu. Na njihove teze je odgovorila kako je neopravdano i neutemeljeno pristupiti ovom pitanju s današnjih polazišta te kako je potrebno uzeti u obzir kako je Stepinac posjedovao duhovnu, ali ne i svjetovnu vlast kojom bi mogao imati šire i veće ovlasti. Na teze autora koji u potpunosti negiraju Stepinčeve zasluge, autorica je odgovorila mnogobrojnim citatima, iskazima te većim brojem dokumenata koji nedvosmisleno pobijaju takve tvrdnje. Na kraju je zaključila kako se ne može suditi o Stepinčevu naporu, jer i ona sama (autorica) priznaje kako nije sigurna da li bi se na Stepinčevom mjestu nosila s rizikom kakav je nadbiskup na sebe preuzeo prilikom pomaganja žrtvama nacističkih progona.

U drugom radu s naslovom "Kardinal Stepinac i Rimokatolička crkva u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata", američki pravnik Ronald J. Rychlak je iznio mnogobrojne činjenice koje daju uvid u Stepinčevo stajalište i odnos prema nacionalizmu, ustaškoj vlasti i rasnim zakonima koje su one donijele. Autor je iznio sadržaj velikog broja Stepinčevih pisama, apela i propovijedi te napora i postupaka kojima je nastojao spasiti što veći broj žrtava nacističkih progona. Osvrnuo se i na odnos Vatikana prema ustaškim vlastima u NDH, pitanju obraćenja židovskog i pravoslavnog stanovništva u svrhu spašavanja njihovih života te stajalište nadbiskupa Stepinca o ovoj problematici. U drugom dijelu rada jezgrovito se osvrnuo na pitanje broja žrtava u koncentra-

cijskom logoru Jasenovac, dolazak Tita na vlast, uhićenje i suđenje te krivotvorenje dokaza i zatočeništvo nadbiskupa Stepinca. Na kraju je istaknuo mnogobrojne počasti iznesene nadbiskupu Stepincu u povodu njegove smrti. Zatim se osvrnuo na proces ispravljanja neistina nakon pada komunizma. Rychlak je osobiti naglasak pridao činjenici kako su komunističke vlasti predajući talijanskom povjesničaru Carlu Falconiju samo pojedine dokumente značajno utjecali na njegov, a kasnije i na mnoge druge radove kojima je vrlo negativno ocijenjeno djelovanje pape Pija XII. u odnosu prema nacizmu i fašizmu. Ovdje je autor istaknuo primjer velike štete koja je u historiografiji učinjena neobjektivnim pristupom prema ovoj problematici. Razvidno je kako su pojedini povjesničari sličnim postupcima uvelike pridonijeli neobjektivnom prikazivanju i Stepinčeva djelovanja.

Trećim radom s naslovom "Sveta Stolica, istočna Europa i počeci hladnoga rata", autorica Emilija Hrabovec iznijela je činjenice koje daju uvid u stajališta i gledišta Crkve i Vatikana na događaje koji su uslijedili završetkom Drugoga svjetskog rata, u zemljama koje su pale pod vlast komunističkog režima. Na početku je autorica iznijela stajališta Pape krajem rata kada su se održavale konferencije o poslijeratnoj podijeli interesnih sfera u Europi. Ovdje je istaknula veliko zalaganje Vatikana za očuvanje istočne Europe od boljševičke opasnosti koja je prijetila iz sovjetske Rusije. U nastavku rada je dana komparativna analiza položaja Crkve u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Jugoslaviji nakon dolaska na vlast komunističkih režima koji su instalirani pod pokroviteljstvom Sovjetskog Saveza. Ovdje je jezgrovito predočena surovost kojom su se komunisti ponijeli prema Crkvi te Papino nastojanje i svesrdno zalaganje da od zapadnih sila pridobije potporu u očuvanju istoka Europe od komunizma.

U četvrtom radu s naslovom "Kardinal Stepinac i komunizam", talijanski povjesničar Roberto de Mattei prikazao je Stepinčevo stajalište i odnos prema komunizmu. Zaključio je kako je Stepinac bio istinski svjetionik svim ljudima, dajući primjer kako tretirati komunističko uređenje društva. Pritom je autor naveo primjer približavanja Crkve vladajućim strukturama u zemljama pod komunizmom te na osnovi mnogobrojnih činjenice izveo zaključak kako su time najveću korist priskrbile komunističke vlasti, dok je položaj Crkve u tim zemljama ostao podjednako težak kao i ranije. Osobito je istaknuo i usporedio primjere državno-crkvenih odnosa u Jugoslaviji i Mađarskoj, ali i ostalih država istočne Europe. Ovim primjerima je Mattei nedvosmisleno upozorio kako je Stepinčev pristup prema komunizmu bio i ostao jedini u potpunosti ispravan.

U petom radu, pod naslovom "Stepinac i Tito o religijskoj represiji u Jugoslaviji", Katrin Boeckh je iznijela bitna obilježja Titova režima te definirala razdoblja u crkveno-državnim odnosima u Jugoslaviji. Autorica je istaknula pokazatelje koji daju uvid kako je Titova Jugoslavija u svemu slijedila primjere iz Sovjetskog Saveza, a nakon razlaza između Tita i Staljina, u Jugoslaviji je izgrađen Titov kult ličnost po uzoru na Staljinov. Izdvojila je kako su nakon obračuna s političkim suparnicima jedina preostala oporba bile vjerske zajednice, a prije svih Katolička crkva. Kao sinonim ove oporbe istaknula je Stepinčev lik koji je postao noćna mora režima. Ovo stajalište je potkrijepila mnogobrojnim činjenicama koje pokazuju stajalište režima prema nadbiskupu, kao i postupke za vrijeme sudskog procesa i nadbiskupova zatočeništva. Autorica je izdvojila kako je proces protiv Stepinca bio ogledni primjer koji su vjerno slijedili ostali komunistički režimi u sličnim procesima protiv lavovskog nadbiskupa

Josyfa Slipyja, ostrogonskog nadbiskupa Mindszentyja, praškog nadbiskupa Josefa Berana, te poljskog kardinala Stefana Wyszyńskiego. O razvoju odnosa između komunista i Crkve, autorica je definirala četiri razdoblja. U prvom razdoblju, od 1941. do 1944., komunisti su donekle tolerirali vjerske zajednice, a tako i Katoličku crkvu s namjerom pridobivanja potpore među stanovništvom. Razdoblje od 1945. do 1953. okarakterizirala je kao vrijeme obračuna komunističkog režima s Crkvom. Treće razdoblje, od 1953. do 1965., opisala je kao vrijeme u kojem je nastavljen progon prema Crkvi, ali sa slabijom propagandom zbog taktičkih razloga. Razdoblje od 1965. do 1971. okarakterizirala je kao vrijeme postupnog poboljšanja odnosa između Vatikana i Jugoslavije, sedamdesete kao vrijeme novog te osamdesete kao vrijeme popuštanja režima prema Crkvi kao posljedicu unutarnjeg urušavanja jugoslavenske zajednice.

U šestom radu s naslovom "Francuzi i kardinal Stepinac", francuski diplomat Georges-Marie Chenu prikazao je razvoj Stepinčeve percepcije u francuskoj javnosti. Autor je naglasio kako je u Francuskoj dugo vremena vladalo vrlo negativno mišljenje o osobi i djelovanju kardinala Stepinca. Razlog tome autor pronalazi u činjenici da su francuska historiografija, mediji i javnost dugo vremena nakon rata bili zaokupljeni predrasudama potpomognutim komunističkom, ali i vrlo jakim srpskom propagandom čije su laži i dokumenti o Stepincu uvelike pridonijeli negativnoj slici o Stepincu. Chenu je naglasio kako su se stvari počele mijenjati padaom komunizma te početkom rata u Hrvatskoj, a osobito pod utjecajem radova francuskog povjesničara Paula Gardea. Garde je objavom mnogobrojnih, francuskoj javnosti dotad nepoznatih činjenica rasvijetlio Stepinčev obraz pred javnošću. Međutim, autor je zaključio kako je potrebno još puno napora kako bi se odagnale mnogobrojne predrasude i laži koje još uvijek dobivaju značajan prostor u javnosti.

U posljednjem radu zbornika s naslovom "Blaženi Alojzije Stepinac i totalitaristi", Robin Harris je iznio usporedbu Stepinčeva odnosa, djelovanja i stajališta prema nacionalsocijalizmu i fašizmu s jedne strane te komunizmu s druge strane. Autor je opisujući Stepinčevo djelovanje u vrijeme nacizma ukratko iznio kontekst u kojem su se Crkva i hrvatski narod našli te uzroke koji su utjecali na događaje za vrijeme NDH. Zatim je naveo mnogobrojne činjenice u prilog kardinala Stepinca koje jasno ističu kako je njegova pozitivna uloga neupitna. Opisujući Stepinčev odnos prema komunističkoj vlasti nakon rata, iznio je kako je nadbiskupu bilo neusporedivo lakše jer da je i sam Stepinac bio neusporedivo bolje upućen u teoriju i praksu komunizma te se mogao lakše i jednostavnije suprotstaviti novome režimu. Pritom je autor naglasio kako se Stepinac neusporedivo bolje postavio prema komunistima u odnosu na svoje kolege u službi u Bosni i Hercegovini i Sloveniji, ali i drugim zemljama pod okovima komunizma. Razlog tome autor je pronašao u nadbiskupovoj razboritosti i otkrivanju svih smicalica i nakana režima u nastojanju da razbije Crkvu, kako izvana tako i iznutra. Svoje stajalište je potkrijepio primjerom problematike osnutka svećeničkih udruženja, kojima se Stepinac oštro i energično protivio te upozorio kler da ne nasjeda na režimske podvale.

Na kraju zbornika je prikazan Stepinčev životopis u vidu kronološkog prikaza bitnih događaja koji su obilježili njegov život i djelovanje. U prilogu je još iznesen i izbor iz bibliografije o kardinalu Stepincu.

Može se zaključiti kako ovaj zbornik sadržava iznimno značajne radove u kojima su sustavno i na znanstveno utemeljen način obrađene činjenice o životu i djelovanju

kardinala Stepinca. Autori su se u radovima koristili mnogobrojnim već objavljenim činjenicama te ih dodatno potkrijepili novim spoznajama. Na taj način su iznimno pridonijeli historiografskom proučavanju položaja i djelovanje Crkve te osobito kardinala Stepinca u vrijeme Drugoga svjetskog rata i komunističke Jugoslavije. Također, ovi radovi imaju osobitu težinu s obzirom na to da su njihovi autori istaknuti i ugledni inozemni znanstvenici i istraživači.

JOSIP KAJINIĆ

Valentina PISANTY, *La difesa della razza Antologia 1938. – 1943.*, Tascabili Bompiani, Milano 2006., 376 str.

Valentina Pisanty, profesorica i predavačica filozofije jezika i semiotike teksta na Sveučilištu u Bergamu, u Italiji, u knjizi *La difesa della razza Antologia 1938 – 1943* (Obrana rase Antologija 1938. - 1943.), istražuje povijesne izvore i obilježja fašističke rasne ideologije i antisemitizma. Istraživanje je provedeno stručnom i preciznom analizom napisa i ilustracija iz kompletne serije od 118 brojeva poznatoga rasističkog i antisemitskoga mjesečnika *La difesa della razza*, koju utemeljuje na relevantnoj literaturi. Knjiga je nastala razrađivanjem studije *Educare all'odio: "La difesa della razza (1938. -1943.)"*, nastale za časopis *Golem l'indispensabile*, a objavljena je uz pomoć *Motta on line srl - Gruppo Editoriale Motta* 2003.

Spomenuti mjesečnik, o čijem je izdavanju prvoga broja 5. kolovoza 1938. izvjestio nacionalni tisak, objavljivan je kontinuirano do srpnja 1943. pod pokroviteljstvom Ministarstva narodne kulture Kraljevine Italije, sa svrhom elaboracije i rasprostiranja postavki "znanstvenoga" rasizma kojim je pred suvremenim javnim mnijenjem trebalo opravdati kolonijalnu politiku, a osobito državni antisemitizam. Smatra se najistaknutijim primjerom specijalizirane rasističke i antisemitske periodike i ujedno simbolom rasističke i antisemitske tiskovne kampanje koju je fašistički režim Kraljevine Italije vodio od početka 1938. Ova je kampanja javnih medija uslijedila radi pripreme talijanske javnosti na uvođenje antižidovskih "Odredaba o zaštiti talijanske rase" (*Provvedimenti per la difesa della razza italiana*). Njihovim je proglašenjem u studenome 1938. državni antisemitizam dobio zakonsku podlogu na temelju koje su Židovima u Italiji oduzeta prava primjenom mnogobrojnih restriktivnih i diskriminacijskih mjera (1938. - 1943.). Takva politika će ih učiniti pravno potpuno nezaštićenima u trenutku kad nakon pada fašističkoga režima i kapitulacije Kraljevine Italije, nacističke okupacijske vlasti u suradnji s vlastima Talijanske Socijalne Republike, započnu provedbu nacističkoga plana likvidacije Židova na okupiranim područjima Italije (1943. – 1945.).

Antologiju čine izabrani fragmenti napisa i ilustracija koje je autorica podijelila u tri osnovna tematska područja: (pseudo)znanstveni napis usmjereni na dokazivanje egzistencije ljudskih rasa, monografija o različitim etničkim skupinama (Etiopljani,

Aboridini, Eskimi, Francuzi, Englezi, Nijemci, Srbi itd.), te napisi o Židovima koji već u reviji čine posebnu cjelinu. Struktura knjige sastoji se od šest sadržajnih cjelina ili poglavlja sastavljenih od manjih potpoglavlja kojima prethode sažeti predgovor književnika Umberta Eca i uvod; na kraju slijede epilog, kao posebno poglavlje i svojevrsni dodatak knjige kao i bibliografija.

U kratkom predgovoru Umberto Eco se ("Prefazione", str. 9. – 10.) kritički osvrnuo na suvremena gledišta koja prešućuju odgovornost Talijana zbog prihvaćanja, rasprostiranja i ravnodušnoga toleriranja antisemitskih i rasističkih stajališta 1938., te relativiziraju krivnju fašističkoga režima za rasne i antisemitske progone, umanjivanjem njihova značaja smatrajući ih umjerenijima u odnosu na nacistički primjer, iako je danas potvrđeno da je upravo uz njihovu pomoć u Italiji bio pripremljen put u holokaust.

O motivaciji za obradu spomenute teme i o strukturi knjige prema poglavljima autorica govori u uvodu ("Introduzione", str. 11. – 22.). Ističe neuvjerljivost i retoričko siromaštvo fašističke propagande potkrijepljene najvulgarnijim rasističkim stereotipima utemeljenima na pseudoznanstvenoj argumentaciji, nasuprot razornim učincima fašističkoga rasizma i antisemitizma, od eugenetike do kolonijalne politike i rasnih zakona, koji su vodili u holokaust. Temeljni poticaj autorici za pisanje ove knjige bilo je promišljanje o realnom utjecaju ovih napisa na oblikovanje suvremenoga javnog mnijenja.

O osnovnim obilježjima i svrhom izdavanja mjesečnika, te nekim pokazateljima njegova utjecaja na čitatelje, autorica nas informira u prvome poglavlju pod nazivom "Obrana rase 1938. – 1943." ("La difesa della razza 1938 – 1943", str. 23. – 64.). Nadalje, nastoji odgovoriti na pitanje zašto mjesečnik do sada nije bio predmet dubljih historijskih analiza. Odgovor, prema mišljenju nekih autora koje navodi, djelomično proizlazi iz činjenice da su mnogi rasistički znanstvenici, koji su surađivali u mjesečniku i općenito u projektu antisemitske kampanje Kraljevine Italije, poslije Drugoga svjetskog rata negirali svoju rasističku povijest te su u javnome životu zauzeli svoja prijašnja mjesta. Dokumentacija koja je dokazivala suprotno, misteriozno je nestala iz arhiva, dok su "...u ime milosrđa prema državi, odgovornosti talijanskih rasista bile izbrisane udarcima amnestije (ili amnezije)..." pa stoga se nameće zaključak da se talijanski akademski krugovi do danas nisu do kraja suočili s pitanjem vlastite odgovornosti za tragične događaje tijekom Drugoga svjetskog rata. Govoreći o genezi i obilježjima uređivačke koncepcije mjesečnika, autorica ističe središnje mjesto teorijskoga dokumenta "Fašizam i rasni problemi" ("Il fascismo e i problemi della razza"), poznatoga i pod imenom "Manifest obrane rase" ("Manifesto di difesa della razza"), od 14. srpnja 1938. kojim je označena prekretnica u antisemitskoj kampanji. Manifest, predstavljen kao djelo skupine fašističkih znanstvenika pod pokroviteljstvom Ministarstva narodne kulture, koncipiran, međutim, na osnovi Mussolinijevih naputaka, službeno je proklamirao rasnu doktrinu u Italiji i to: formulacijom kompleksnoga stajališta utemeljenoga na pretpostavci prirodne i kulturne inferiornosti nekih rasnih skupina i postavljanjem ideje italske rase odnosno najavom kriterija koji dopuštaju utvrđivanje rase. Na temelju izrečenih stajališta, moglo bi se zaključiti da je službeni rasizam bio temeljen na biološkom konceptu, a to će potvrditi konkretna obilježja prvih antisemitskih zakonskih odredaba koje su objavljene sljedećih mjeseci, kao i preliminarne operacije koje su prethodile njihovoj primjeni. Međutim, u sklopu fašističke rasne ide-

ologije postojale su različite struje, često suprotstavljene jedna drugoj – talijanski rasizam nije bio jednoznačan ili nepromjenjiv, više se predstavlja kao rezultat interakcije različitih rasnih koncepcija, naknadno definiranih kao “biološki rasizam”, “nacional – rasizam” i “ezoterično – tradicionalistički rasizam”. Ovisno o aktualnom političkom trenutku i službena će pozicija režima oscilirati između različitih pristupa rasnome pitanju. Premda su uredništvom mjesečnika ravnali pobornici tzv. biološkoga rasizma ili nacističkoga «rasizma krvi i mesa», na čelu s Telesijom Interlandijem, nekadašnjim direktorom fašističkoga dnevnika “Il Tevere”, navedena će se situacija odražavati i na uređivačku politiku mjesečnika “Difesa della razza” tijekom godina 1938. – 1943. te će se na njegovim stranicama moći pratiti tragovi žučnih rasprava između pobornika suprotstavljenih rasnih koncepcija. Uz Interlandija, koji je službeno stajalište uredništva iznio u uvodniku prvom broja mjesečnika, od 5. kolovoza 1938. značajnu ulogu je imao njegov suradnik i tajnik, Giorgio Almirante, te drugi; oko uredničke jezgre okupit će se skupina rasističkih znanstvenika, publicista i ideologa. Među posljednjima je osobito istaknuto mjesto zauzeo Julius Evola, autor čak 34 napisa u mjesečniku, u kojima će predstaviti svoju osobitu viziju “totalitarnoga” rasizma tijela, duše i duha. Posljednje godište mjesečnika 1943. bilo je obilježeno osjetnim umorom: rasistička propaganda se pretvorila u ratnu propagandu te su osim Židova glavna meta polemičkih napada bili “duhovno judaizirani” Englezi; osjećajući se vojno i politički poraženi, preostali malobrojni urednici krivnju za vlastite neuspjehe dodijelili su tzv. anglo – židovsko – masonskoj uroti.

Dokaze o nekonzistentnosti mnogobrojnih rasnih teorija koje su nastajale od XVIII. st. nadalje, autorica iznosi oslanjajući se na suvremenu znanstvenu argumentaciju, te o tome piše u drugom poglavlju pod naslovom “Ali, što je to rasa?” (“Ma cos’è questa razza?”, str. 65. – 140.). Rasne teorije i danas čine prihvatljivom ideju da je na temelju zajedničkih i stalnih somatskih i psihičkih karakteristika, te sposobnosti i navika, koje su shvaćene kao nasljedne i neovisne o okruženju, ljudska bića moguće klasificirati u odvojene skupine. Ideja o egzistenciji ljudskih rasa možda je prvo imala svoj *raison d’être* u ljudskoj potrebi da se na temelju relativno stabilnih kriterija kasificira svijet radi orijentacije u labirintu raznovrsnosti koje nas okružuju. Autorica nastavlja zaključkom kako su se upravo na rasnome konceptu i nastojanju da se isti opskrbi znanstvenim legitimitetom, u povijesti dogodile neke od najnasilnijih ljudskih praksi, misleći na učinke nacističko – fašističkog rasizma, koji su kompromitirali pojam rase i opteretile ga vrlo teškim ideološkim implikacijama. Na temelju izabраниh članaka i ilustracija nastoji utvrditi što se u vrijeme objavljivanja mjesečnika, kada spomenuti učinci još nisu bili poznati, znalo i mislilo o rasnome konceptu; što su Talijani podrazumijevali pod pojmom rase i kako su 1938. shvaćali potrebu obrane “talijanske rase” koju su im rasisti nametali. Razrađuje semantičku slojevitost pojma rase s obzirom na kontekste u kojima se taj pojam javljao u fašističkoj Italiji tridesetih godina XX. st., u raspravama o: eugenetici, kolonijalizmu i antisemitizmu; zatim, apstraktnije, u aktualnim rasnim teorijama koje su težile položiti znanstveni ili doktrinarni temelj rasnome konceptu, odnosno ideji o rasnoj nejednakosti pri čemu okosnicu njezina izlaganja čini analiza rasnoga koncepta sadržanoga u fašističkim rasnim doktrinama.

Pitanje taksonomije ljudskih rasa, “gordijskoga čvora” rasnih doktrina, u njihovoj težnji za znanstvenošću, tema je trećega poglavlja, “Katalogizirati rase” (“Catalogare le razze”, str. 141. – 160.). Tako je, općenito, svim pobornicima biološkoga rasizma

prije svega bilo važno provesti znanstvenu klasifikaciju ljudskih rasa uspostavom neke vrste prirodnoga registra ljudskih bića kako bi učinili konzistentnim temeljni princip o egzistenciji ljudskih rasa koje se percipiraju kao pojavna stvarnost, a ne proizvod naše duhovne apstrakcije. Pri tome je od početka ovih nastojanja bio evidentan problem utvrđivanja dosljednoga popisa razlikovnih obilježja na temelju kojega bi jednom zauvijek bila sistematizirana presumptivna egzistencija različitih rasa, u čvrstom i suvislom sustavu. Isti je problem taksonomije dodatno otežan u uvjetima njezina podvrgavanja potrebama aktualne talijanske politike, koje su od fašističkih rasista u konkretnom slučaju zahtijevale da npr. dokažu vjerojatnu biološku srodnost između Talijana i njihovih saveznika Nijemaca ili, istovremeno, potpunu rasnu inkompatibilnost između Talijana i Francuza, te su upravo u ovim slučajevima jasno dolazila do izražaja ograničenja biološkoga rasizma. Radi njihova prevladavanja, a u nedostatku vlastitih izvornih i argumentiranih ideja, što je onemogućavalo zauzimanje jasnoga i koherentnoga stajališta, uredništvo se priklanjalo različitim rasnim teorijama u kojima su biološke definicije donekle bile "razvodnjene" i ublažene kulturološkim i duhovnim, iako su i ovim posljednjima na kraju bili dodijeljeni stalni i urođeni, dakle, rasni atributi.

Iz bogatoga inventara rasističkih stereotipa na stranicama rimskoga mjesečnika, autorica je u četvrtom poglavlju "Rasistički stereotipi" ("Stereotipi razzisti", str. 161. – 212.) izdvojila i analizirala pojedine skupine stereotipa, među kojima one o okrutnim Kinezima, osvetoljubivim Albancima, arogantnim Englezima, megalomanskim Srbima, neposlušnim Zuluima, slavohlepnim Francuzima itd. Ponovno je osnovni prigovor neutemeljenost stereotipa na jednome koherentnom taksonomijskom sustavu, o kojoj se već govorilo u prethodnom poglavlju; također je nejasno i prema kojemu je kriteriju - antropometrijskom, geografskom, lingvističkom, političkom ili nekom drugom - podjela stereotipa izvedena. Nadalje, objašnjava razliku između navedenih stereotipa, izdvajanjem: nacionalnih, koji se temelje na mehanizmu karikature; rasnih, koji naglašavaju vezu između pojedine skupine ljudskih bića i njezina genetskog naslijeđa, no, prihvaćanjem hijerarhijske ljestvice, kako bi se dokazalo da su pojedine ljudske skupine bolje od drugih, ovi posljednji postaju rasistički. Svrha njihove široke primjene u napisima rasističkih ideologa bila je ocrniti ili umanjiti vrijednost različitih ljudskih skupina kako bi se među njima uzdigla tzv. vrhovna arijevska – romanska rasa ("la suprema razza ario – romana"), odnosno "talijanska rasa", kojoj je u nacrtu novoga svjetskog poretka, čiji se obrisi iščitavaju na stranicama mjesečnika, određena dominantna uloga. S obzirom na njezinu dvojbenost, glavni zadatak fašističkih rasista bit će osiguranje njezina što čvršćeg identiteta.

Stoga je za razumijevanje pojma "čiste talijanske rase" ("pura razza italiana") od osobite važnosti peto poglavlje "Čista talijanska rasa" ("Pura razza italiana", str. 213. – 252.), u kojemu nas autor Luca Bonafé obavještava na koji su način fašistički rasisti dokazivali njezinu egzistenciju, izvornost i superiornost, te nastojali dokazati romansko – italsko rasno jedinstvo, trudeći se prikazati, kao što je to već bilo utvrđeno rasističkim Manifestom, da je rasni sastav fašističke Italije bio istovjetan onome iz vremena staroga Rima. Problem je pri tome bio kako s obzirom na golemu različitost somatskih tipova, posljedicu višestoljetnog miješanja stanovnika Apeninskoga poluotoka, dokazati tezu o biološkom jedinstvu Talijana, odnosno o biološkoj čistoći "talijanske rase". Zar povjesničari nisu opisali antički Rim kao golemi lonac naroda i civilizacija i stoga

savršenu suprotnost idealu rasne čistoće kojoj su fašisti težili? U tom su nastojanju, uz puno spoticanja i Etruščani trn u oku talijanskih rasista, zbog njihova neindoeuropskoga podrijetla, dakle nearijevci bili okarakterizirani kao biološki i duhovno dekadentni, te je njihova prisutnost u stvaranju "talijanske rase" bila zanemariva. Stoga je i čitava tradicionalna povijest, onakva kakvom su je prema mišljenju fašističkih rasista do sada pisali i podučavali građanski i židovski historičari, bila prepuna teških i nepopravljivih pogrešaka koje su je lišavale njezine "izvanredne sugestivne i edukativne moći". Zato se kao prvi korak, uz pretpostavku prihvatanja rasističkih principa, nametala potreba radikalne povijesne revizije koju će moći izvršiti samo "rasno" osviješteni talijanski povjesničari i tako je osposobiti za izvršenje njezine odgojne i formativne uloge. Tako ponovno napisana povijest, u osnovi lišena svoje znanstvene vrijednosti i svedena na čistu propagandu, tek utvrđuje egzistenciju jedne "talijanske rase", nositeljice junačkih obilježja iskazanih već u davno doba, koja su je predodredila za nositeljicu vrhovne vlasti u europskoj civilizaciji.

Kako su na stranicama mjesečnika *Difesa della razza* bili predstavljeni Židovi, tema je šestoga poglavlja "Vječni Židov" ("L'eterno ebreo", str. 253. – 370.). U ovome poglavlju autorica je posebno analizirala komunikacijsku funkciju paratekstualnih elemenata kao što su naslovnice, ilustracije, fotografije i naslovi; zatim napisa koje je podijelila u nekoliko odgovarajućih kategorija prema različitim razinama antisemitskih stereotipa koje su sadržavali, s ciljem rekonstruiranja interpretacijskih procesa o liku Židova, na koje je mjesečnik aludirao. U vrijeme objavljivanja rasističkoga Manifesta u srpnju 1938. i prvih antisemitskih odredaba, kojima su Židovi bili isključeni iz različitih područja javnoga života, židovska je manjina bila označena, marginalizirana, lišena prava i stigmatizirana kao apsolutni neprijatelj, uvijek pripravan svojim destabilizirajućim i podmuklim spletkama na bojkot čiste arijevske – romanske rase. Židovi su na stranicama rimskoga mjesečnika bili predstavljeni upotrebom niza antisemitskih predrasuda, izvorno tradicionalnoga katoličkog antijudaizma i modernoga rasnog i političkog antisemitizma XIX. st., izloženih u poznatom falsifikatu "Protokoli sionskih mudraca". Ove posljednje među navedenim predrasadama najčešće su izvedene iz dimenzije tzv. međunarodnoga židovstva i njegove tobožnje sklonosti rušenju svjetskoga poretka, klasične teme antižidovske propagande. Međutim, kako riješiti "židovsko pitanje" - preseljenjem u Afriku, npr. na Madagaskar ili, kao prema cionističkome projektu, utemeljenjem židovske države u Izraelu - o tome, kao ni o ostalim temeljnim pitanjima, fašistički rasisti nisu imali jedinstveno stajalište. O planu "konačnog rješenja" masovnim uništenjem židovstva, koje su njihovi nacistički saveznici u međuvremenu započeli provoditi, autorica primjećuje, nisu se izjasnili. Umjesto zaključka, autorica je knjigu završila epilogom ("Epilogo", str. 361. – 369.) u kojem je, bez komentara, navođenjem osobnih imena i drugih podataka o deportaciji i stradanjima dijela talijanskih Židova u nacističkim logorima smrti, personalizirala stradanje i još jednom podcrtala očiglednu vezu između fašističkih i nacističkih progona (navedeni su podaci iz knjige Liliane Picciotto, *Knjiga sjećanja: Židovi deportirani iz Italije (1943. – 45.)* (Il libro della memoria: gli ebrei deportati dall'Italia (1943 – 45), Mursia, Milano 1991.).

Na kraju knjige slijedi popis esencijalne bibliografije ("Bibliografia", str. 371. – 376.), koja omogućuje početno snalaženje istraživačima u produbljivanju različitih argumenata ove problematike. Pred nama je vrijedna studija koja svojom stručnom i znanstvenom obradom teme, utemeljenom na solidnoj znanstvenoj literaturi, prido-

nosi povijesnim spoznajama o određenom razdoblju suvremene talijanske povijesti, tijekom kojega je u nju uključen i dio hrvatskoga nacionalnog prostora, te stoga za-vređuje pažnju stručne i šire čitateljske publike koja je zainteresirana za ovu proble-matiku.

SANJA SIMPER

Andrej RAHTEN, *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko - hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.-1918.*, preveo Živko Gruden, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2008., 302 str.

U hrvatskom prijevodu pojavila se knjiga, slovenskog povjesničara Andreja Rahtena koja nam pomaže u rasvjetljavanju hrvatsko-slovenskih odnosa, pod naslovom *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko - hrvatskih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848. - 1918.* Knjiga je u slovenskom izdanju izašla 2005. godine. Ova knjiga je iznimno važna za hrvatsku i slovensku historiografiju jer predstavlja odnos dviju država čiji su suvremeni odnosi opterećeni političkim neslaganjem. Andrej Rahten (rođen 1973. u Celju) pripada mlađem naraštaju slovenskih povjesničara. Zaposlen je u Znanstveno-istraživačkom centru Slovenske akademije znanosti i umjetnosti. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, a na istom fakultetu je obranio doktorsku disertaciju 2000. godine na temu *Dr. Janko Brejc (1869. - 1934.). Politička biografija*. Od 2002. godine član je međunarodnog uredništva *Časopisa za suvremenu povijest* (Zagreb). U travnju 2001. godine zaposlio se u slovenskom Ministarstvu vanjskih poslova, a u studenome 2001. imenovan je u Kabinet ministra. Objavio je četiri monografije: *Slovenska pučka stranka u bečkom parlamentu. Slovenska parlamentarna politika u Habsburškoj Monarhiji 1897. - 1914.* (Celje 2001.); *Slovenska pučka stranka u beogradskoj Skupštini. Jugoslavenski klub u parlamentarnom životu Kraljevine SHS* (Ljubljana 2001.); *Zabavljani slovenski premijer. Politička biografija dr. Janka Brejca (1869. - 1934.)*, (Beč-Ljubljana-Klagenfurt 2002); *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.-1918.* (Ljubljana 2005.) Predgovor hrvatskom izdanju napisao je Andrej Rahten, a pogovor je napisao Zlatko Matijević. Na kraju knjige nalazi se i sažetak na njemačkom jeziku. Autor nam također donosi popis arhivskih izvora, zbirki dokumenata, zemljovida, priručnika i literature. Rahten nas u šesnaest poglavlja i epilogu vodi hrvatsko - slovenskim odnosima od druge polovine 19. stoljeće do raspada Habsburške Monarhije 1918. godine. U prvih šest poglavlja autor predstavlja odnose dviju zemalja u drugoj polovini 19. stoljeća dok u preostalim 10 poglavlja predstavlja odnose od početka 20. stoljeća do raspada Austro-Ugarske. Na početku svakoga poglavlja nalaze se razglednice različitih gradova (Split, Ljubljana,

Klagenfurt, Zagreb) koje pripadaju osobnoj zbirci Waltera Lukana. U knjizi nema kartografskog materijala. Osim prikaza razglednica tekst knjige je popraćen i prigodnim fotografijama. U knjizi nam Andrej Rahten otkriva nove spoznaje o hrvatsko-slovenskim odnosima, koji nisu nosili iste predznake kakve imaju suvremeni odnosi dviju država. Knjiga dr. Andreja Rahtena otkriva nam dobrosusjedski odnos između dviju država temeljen na borbi protiv utjecaja germanizacije i mađarizacije.

U prvom poglavlju pod nazivom "Narodni preporod i ilirski pokret" (str. 19. - 35.) Rahten navodi prednost hrvatske politike u 19. stoljeću koja se manifestirala, prema autoru, u hrvatskoj državopravnoj tradiciji, dok je ona nedostajala u Sloveniji. U navedenom poglavlju autor navodi tezu o ilirizmu kao povijesno prvom obliku jugoslavenske ideje koja je nastala pod utjecajem panslavističkog nauka Jana Kollara. Rahten također spominje Pavla Rittera Vitezovića i njegovo djelo „Croatia Alpestris“ – naziv za zemlje sa slavenskim stanovništvom među koje ubraja Kranjsku, Korušku i Štajersku, dakle slovenske zemlje. Nadalje spominje kako je tezu o slovincima kao „alpskim Hrvatima“ Gaj preuzeo upravo od Vitezovića. Rahten se također osvrće i na hrvatsko-srpske odnose u pogledu djelovanja Vuka Karadžića i njegova odnosa prema ilirizmu. Karadžića je u Sloveniji podržao jezikoslovac Jernej Kopitar. Rahten obrađuje ilirizam kao podlogu ujedinjena Slovenije i Hrvatske, međutim ideja ilirizma nije naišla na slovensku potporu, osim malobrojnih pojedinaca koji su je prihvatili (Stanko Vraz).

U drugom poglavlju pod nazivom "Pod zaštitom Jelačićeve konjice" (str. 35. - 45.) Rahten piše o ideji sjedinjena slovenskih zemalja te kako nakon revolucije 1848./1849. počinje intenzivnija suradnja između Hrvatske i Slovenije.

Prvi koji je iznio program ujedinjenja slovenskih zemalja bio je kapelan Matija Zilji u tekstu iz 1848. godine „Slava Bogu na višavah in na zemlji mir ljudem dobrega serca“, u kojem se između ostaloga zalaže za ravnopravan položaj slovenskog naroda. Fran Kurelac je u tekstu, koji je tiskan u *Zori Dalmatinskoj*, tražio osnivanje političkog i državnog saveza Hrvata, Slovenaca te vojvođanskih Srba. Društvo *Slovenija* uputilo je peticiju caru za ujedinjenje slovenskih zemalja u točki 3. te tješnje veze s „vjernom i viteškom braćom“ u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. U trećem poglavlju pod nazivom "Jačanje jugoslavenske ideje među Slovincima" (str. 45.-59.) Rahten ističe ulogu *Društva za jugoslavensku povestnicu i starine* za jačanje kulturnih veza između Hrvata i Slovenaca. Rahten ističe ulogu vođe Narodne stranke u Sloveniji Janeza Bleiweisa koji u svoje glasilo *Novice* uvodi gajicu.

U četvrtom poglavlju (str. 59.-73.) pod nazivom "Pravaši i planinski Hrvati" autor obrađuje pravaški odnos prema Slovincima u vrijeme Bachova apsolutizma kada, prema autoru, ilirski pokret ulazi u letargiju. Rahten posebno obrađuje Starčevićev odnos prema Slovincima za koje je tvrdio da su „planinski Hrvati“. Postojao je jaz između Kvaternika i Starčevića o odnosu prema Slovincima. Kvaternik je smatrao da je slovensko pripojenje Hrvatskoj nešto što se podrazumijeva, dok je Starčević smatrao da Slovenci sami odlučuju o pripojenju Hrvatskoj. Zagrebački dopisnik *Slovenskog naroda* Starčevića je etiketirao kao hrvatskoga komunista. Kao antiteza "alpskim Hrvatima" postavlja se sintagma o Hrvatima kao "primorskim Slovincima". U petom i šestom poglavlju "Doba zdravica" (str. 73.-85.) i "Vezivanje slovenskih katoličkih narodnjaka uz hrvatsko državno pravo" (str. 85.-95.) autor nam daje uvid u motive slovenskih političara u pogledu zagovaranja sjedinjenja s hrvatskim zemljama. Objema zemljama opasnost je dolazila iz istih smjerova. U takvim trenucima političari s

obje strane izlaz su vidjeli u međusobnoj suradnji. Autor obrađuje posjet slovenskog političara Tavčara Strossmayeru te izjave poput: "Hrvatski narod srce od kojega vodi snažna žila kucavica do slovenskog naroda". U sedmom poglavlju "Jugoslavensko pitanje u politici austro-ugarskih vladinih krugova" (str. 95.-107.) autor navodi nacionalna pitanja Monarhiji, te razrađuje motive širenja Habsburške Monarhije prema Balkanu. Monarhija je porazom od Pruske (1866.) bila prisiljena širiti se prema Balkanu jer na sjeveru je bila jaka Njemačka, na jugozapadu Italija, a na istoku Rusija. U osmom i devetom poglavlju pod nazivom "Zajednička borba za Istru" (str. 107.-117.) i "Slovensko-hrvatska suradnja u bečkom parlamentu" (str. 117.-135.) autor navodi konkretne oblike suradnje za razliku od "doba zdravica", ali uvođenjem dualizma, ideja ujedinjenja Južnih Slavena nailazi na veliku prepreku. Dolazi do formiranja južnoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću. Dr. Rahten obrađuje sukob u slovenskoj političkoj garnituri. Izbija sukob u slovenskom taboru između kranjskog liberala Tavčara i Šusteršičeve Katoličke narodne stranke, kranjskih klerikalaca. U Istri su Slovenci i Hrvati imali zajedničkog neprijatelja – Italiju. Kao manifestaciju zajedničke borbe autor ističe zajedničko istupanje hrvatskih i slovenskih svećenika protiv dekreta Kongregacije za svete obrede prema kojem je uporaba glagoljice ograničena na one crkve u kojima je uporaba glagoljica imala svoj kontinuitet prije 30. godina. Autor posebnu pažnju poklanja krčkom biskupu Antunu Mahniću (Mahniću), koji je pridonio jačanju hrvatskoga katoličkog pokreta, a uzor je pronašao u slovenskom pandanu. U desetom i jedanaestom poglavlju pod nazivom „Trijalističke koncepcije slovenskih i hrvatskih političara“ (str. 135.-147.) i „Na prestolonasljednikovoj šahovnici“ (str. 147.-161.) autor predstavlja glavne zagovornike trijalističkog ujedinjenja s hrvatske i slovenske strane te odnos Franje Ferdinanda prema federalizmu i njegove „vlade u sjeni“ koja se okupljala u dvorcu Belvedere, u kojem je dio članova smatrao da je trijalizam ostvariv. U optjecaju su bile razne vrste trijalizma koje Rahten u knjizi prikazuje. Rahten kao „duhovnog oca“ trijalizma navodi kranjskog klerika Šusteršiča. U Banskoj Hrvatskoj najistaknutiji pobornik trijalizma bio je Josip Frank. U dvanaestom i trinaestom poglavlju „Prvi Hrvatsko-slovenski sabor“ (str. 161.-171.) i „Veza između slovenskog i hrvatskog katoličkog pokreta“ (str. 171.-189.) autor predstavlja vrhunac hrvatsko-slovenskih odnosa. Najveći zagovaratelj suradnje i povezivanja s Hrvatima bila je Sveslovenska pučka stranka. Osniva se zajednička hrvatsko-slovenska organizacija u Opatiji, pod imenom Hrvatsko – slovenski izvršni odbor, koji je podržavao ideju trijalizma. Rahten navodi kako je u tim trenucima euforija zahvatila obje zemlje. Vrhuncem suradnje autor označava Prvi hrvatsko-slovenski sabor koji je održan 1912. godine u Ljubljani. Autor opisuje ambicije prvaka Sveslovenske pučke stranke i njezinu ideju suradnje s pravašima. Autor upućuje na različite pristupe uređenja države u slovenskih i hrvatskih političara. Prema Slovincima, Hrvatska je trebala biti uređena na kršćansko-demokratskim načelima, dok hrvatski političari nisu bili skloni formiranju stranaka s katoličkim predznakom. Za razliku od slovenskoga katoličkog pokreta, hrvatski je zaostajao. U posljednja tri poglavlja, četrnaestom „Slom trijalističkog savezništva“, (str. 189.-203.), petnaestom „Put do svibanjske deklaracije“ (str. 203.-213.) i šesnaestom „Između Austro-Ugarske i Jugoslavije“ (str. 213.-235.) Rahten obrađuje razloge sloma ideje trijalizma, dolazak Antona Korošeca na čelo Hrvatsko-slovenskog kluba te reakcije na donošenje Svibanjske deklaracije. Autor obrađuje i pravaške frakcije uoči rata. Frankovci su bili spremni žrtvovati Slovence radi „Velike Hrvatske“ dok je Starčevićeva stranka ustrajala na hrvatsko-slovenskoj solidarnosti. Rahten opisuje stanje u dvjema

državama uoči Prvog svjetskog rata te donošenje Svibanjske deklaracije koja se podudara sa Šusteršičevim memorandumom iz 1909., kao i prodor kvadrilizma u austrijske krugove. Prema tome konceptu Monarhija bi bila savez četiriju država: Austrije, Ugarske, Južnoslavenske države i Poljske. U epilogu (str. 235.-249.) autor zaključuje kako su Slovenci zahvaljujući hrvatskome državnom pravu htjeli tješnje surađivati sa svojim susjedom. Knjiga dr. Rahtena predstavlja novi mogući prikaz i analizu problema 19. stoljeća na ovim prostorima jer u prvi plan stavlja, za razliku od ostalih autora koji se bave ovim područjem, hrvatsko-slovenske odnose, a ne hrvatsko-srpske, koji su u dosadašnjim analizama 19. stoljeća i kasnijeg razdoblja činili okosnicu povijesnog proučavanja. Dr. Andrej Rahten prikazuje genezu hrvatsko – slovenskih odnosa do sloma Monarhije, prikazuje uspone i padove te suradnju dviju susjednih država koje su imale zajedničke političke borbe. *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko - hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848. - 1918.* predstavlja iznimnu vrijednost za hrvatsku i slovensku historiografiju i pruža dobar temelj za daljnja istraživanja na temu hrvatsko – slovenskih odnosa.

ANA RAJKOVIĆ

Ines SABOTIĆ, *Stare zagrebačke kavane i krčme*
(s francuskog prevela Vesna Lisičić), AGM,
Zagreb 2007., 236 str.

Ovaj rad nastao je prema doktoratu autorice koji je obranjen 2002. godine na Sveučilištu Paris I Panthéon-Sarbonne u Francuskoj. Istražuje se povijest zagrebačkih ugostiteljskih objekata na razmeđu 19. i 20. stoljeća, točnije u rasponu od 1883. do 1914. godine. To je vrijeme kada je Zagreb glavni grad Nagodbene Hrvatske i jedino urbano središte u kraljevini s krovnim političkim, gospodarskim, financijskim, kulturnim i sveučilišnim institucijama. Istodobno, riječ je o relativno kozmopolitskom gradu u kojem su zastupljene različite nacionalnosti i gdje se komunicira na dvama jezicima, hrvatskom i njemačkom. U odnosu na ostali dio Hrvatske, zagrebačka metropola se u to vrijeme intenzivnije modernizira, a prema tome oblikuje se urbani identitet njegova građanstva s novim vrijednostima i pravilima ponašanja. Jedan od prepoznatljivih znakova napretka u 19. stoljeću jest kavana koja je istodobno okupljalište i moderator građanstva i građanske kulture.

Povijest kavana i krčmi rijetko se obrađivala u hrvatskoj historiografiji. Ovdje su promatrani različiti tipovi ugostiteljskih objekata, a središnje mjesto dano je kavani koja je na razmeđu stoljeća u zagrebačkoj sredini doživjela svoj vrhunac. Ova historioграфска monografija raspoređena je na tri poglavlja u kojima se prikazuje način organizacije rada ugostiteljskih objekata od vlasti te samih ugostiteljskih obrtnika. U posljednjem, trećem poglavlju istraživanje je usmjereno na posjetitelje tih objekata i identitete koje su u njima oblikovali i očitovali.

Koja je uloga kavana kao povijesnog fenomena u jednoj zajednici pokazuje autorica navodeći primjer francuske *café* koja se smatra jednim od "mjesta pamćenja" u francuskoj nacionalnoj povijesti, odnosno ide uz bok s francuskom zastavom ili himnom kao simbol u oblikovanju i održavanju francuskoga nacionalnog identiteta. Ujedno, ugostiteljski objekti rasvjetljavaju svakidašnjicu jednoga doba, pokazujući različite društvene skupine, njihove forme ponašanja, trendove kojima se priklanjaju, načine provođenja slobodnog vremena. Da bi se posebno istražile sve sfere u djelatnosti ugostiteljskih objekata, autorica se služila raznovrsnim izvorima: zakonskim tekstovima različitih institucija zaduženih za nadgledanje razvoja ugostiteljstva i obrtništva, izvještajima, pravilnicima i statutima obrtničkih organizacija, inspekcijским podnescima, jelovnicima, novinskim člancima, feljtonima i pisanim svjedočanstvima vlasnika i gostiju.

"Norme vlasti" prvo je poglavlje monografije koje daje pregled zakonskih odredbi, statuta, deklaracija, pravilnika koji su regulirale djelatnost ugostiteljskih objekata u Zagrebu. Prema riječima autorice svaki pravni tekst odraz je društva i vrijednosti koje zakonodavac promiče. Institucije koje su nadgledale rad ugostitelja i usustavljivale pravne akte bile su Gradsko poglavarstvo Zagreba, Zemaljska vlada, Hrvatski sabor te zajednički Ugarsko-hrvatski državni sabor u Budimpešti. Posljednji se brinu o ugarskim ekonomskim interesima i Zakonom o državnom dohodarstvu oko točenja pića iz 1888. godine uveo porez na točenje i prodaju alkoholnih pića koji pripada državnoj riznici. Do tada je vrijedilo regionalno pravo da se porez na kupljeno i konzumirano alkoholno piće plaća općini. Premda je donošenje toga zakona izazvalo protivljenje u gradskoj upravi u Zagrebu, zakon je izglasovan i u Hrvatskom saboru 1889. godine u kojemu tada sjedi mađaronska većina. Gradske vlasti ostale su nadležne za redarstvenu i sanitarnu kontrolu obrtničkih lokala. Ujedno su jedna u nizu tijela zaduženih za izdavanje dozvola ili koncesija novim ugostiteljima. Da je postupak za dobivanje dozvole dug i neizvjestan potvrđuje podatak iz obrtničkog kalendara iz 1912. godine u kojem obrtnici definiraju svoje zanimanje kao skup dozvola za različite moguće aktivnosti kao što su ukončavanje, posluživanje jela i točenje pića. Iz gradskog statuta za zagrebačke ugostitelje vidljive su norme koje su se morale poštovati na javnim prostorima kao što su ugostiteljski objekti. Redarstvenici grada brinuli su se za red i sigurnost tih prostora, a nova moderna vrijednost koja se također nadgledala bila je higijena.

Poglavarstvo grada hijerarhiziralo je gradski prostor i različite ugostiteljske objekte u njemu. Krčma je na nekim prostorima zabranjena, a kavana je povlaštena objekt rezerviran za samo središte grada. Uz krčme i kavane, ugostiteljstvo čine i gostionice, pivnice, svratišta te specijalizirane točionice kao što su vinotočje, rakijašnice, kavotočje. Autorica je pregledno iznijela čitav niz pojedinosti oko mjera, normi i obveza koje su gradske vlasti nametale pojedinim ugostiteljskim objektima. Konačno, pokazala je razliku između društvene uloge kavane i krčme u gradskom prostoru. Kavana je lokal namijenjen aristokraciji i građanstvu, s najmanje zabrana i najviše prava, a krčma je prostor za narodsku klijentelu koji se ne može otvoriti u otmjenijim ulicama grada i uvijek mora biti pregledniji. Kako se ugostiteljstvo razvijalo svjedoči i broj krčmi koji je stalno u porastu i uvijek iznad najvećega dopuštenog broja, sa 150 lokala iz 1887. godine na 210 u 1903. godini, dok je broj kavana u tim godinama porastao sa 15 na 25. Sve te brojke uz to oslikavaju i dinamiku razvoja grada Zagreba na razmeđu 19. i 20. stoljeća.

Drugo poglavlje proučava "Ugostitelje i njihove zadruge" na temelju mnogobrojnih izvora, izvještaja i pismohrane društava te strukovnih glasila koja su izlazila. Počeci okupljanja ugostiteljske profesije u jednu udruhu sežu od 1856. godine kada je osnovano Društvo gostioničara i kavanara koje se brine za čudoređe svoje profesije i preuzima humanitarnu ulogu u pomaganju bolesnim članovima i obitelji onih preminulih. Zanimljiv je podatak da je zagrebačko Društvo okupljalo elitu zanata, gotovo sve kavanare i hotelijere, gostioničare s manjom zastupljenosti, bez krčmara. Dominantna nacionalnost ugostitelja jest njemačka. Godine 1894. društvo se preobražava u Zadrugu svratištara, gostioničara, krčmara i kavanara, modernizira ciljeve djelovanja i funkciju, te uvodi hrvatski jezik u svoje skupove. Zadruga 1904. godine uspijeva nadići granice grada i počinje djelovati na razini države stvarajući gustu mrežu zadruga okupljenih u Savez gostioničarsko-krčmarskih zadruga. Kako je organizacija postajala sve popularnija uz pomoć sve zastupljenijih krčmara, njezin identitet je bio sve više narodni i sve više hrvatski. Uz izdavanje strukovnoga glasila, Savez je tiskao kalendare, organizirao je kongrese i osnovao financijsku blagajnu za kreditiranje investicija njezinih članova. Pokrenuo je projekt osnivanja i rada strukovne škole za gostioničarsko-krčmarske naučnike koja je otvorena 1917. godine. Uoči Prvoga svjetskog rata, Savez je okupljao 53 zadruge diljem Hrvatske i Slavonije, no to je samo 10 % ugostitelja od ukupno 13.000 krčmara i kavanara s toga prostora. Dok je zadruga ponajprije lokalna organizacija koja se obraća lokalnim vlastima, Savez je komunicirao s državnim. Mnogobrojni članci koji su izlazili u strukovnim glasilima i peticije kojima su se obraćali središnjim državnim tijelima, osvjetljavaju kako su tekle promjene u ugostiteljskom poslovanju, kako se posao postupno profesionalizirao i na koje su probleme u djelatnosti nailazili. Pogotovo su snažni komentari izricani na račun ilegalne konkurencije, sitničara (malih trgovaca) koji su vrlo često prekoračivali svoje dozvole na ograničeno točenje alkoholnih pića. Tražilo se od vlasti da vrši jači nadzor i inspekciju svih točionica te suzbije crno tržište koje krivotvori i prodaje alkoholna pića.

Treće poglavlje razmatra "Praktično i simbolično značenje kavana i krčmi", odnosno vezu između ugostiteljskih objekata i različitih razina identiteta (urbani, nacionalni, europski) koja može otkriti puno o zagrebačkom društvu toga vremena. Analiza prostornog razmještaja ugostiteljskih objekata u Zagrebu 1896. godine pokazuje da je središte grada rezervirano isključivo za kavane, gostionica je prisutna u svim četvrtima grada, dok krčmi nema u samom središtu grada, već su ponajprije smještene duž glavnih prometnih smjerova. Prema autoričnim zaključcima, takav raspored posljedica je uredovanja vlasti i potrebe za hijerarhizacijom urbanog prostora te je istodobno odraz uloge koju društvo pridaje različitim ugostiteljskim objektima. Svi slojevi zagrebačkog društva posjetitelji su krčmi i gostionica, dok kavana ugošćuje dobrostojeće društvene slojeve. Krčma je prema ekonomskoj vrijednosti i raspoređenosti u zagrebačkom ruralnom i perifernom prostoru, ujedno i urbani i ruralni objekt otvoren svima, ali prije svega namijenjen siromašnijim slojevima naroda. Kavana je, pak, rezervirana za društvenu elitu i od svih javnih prostora prepoznata kao središnja kovanica građanske kulture.

Na različite načine krčma i kavana povezane su s politikom. U burno doba od 1883. do 1914. godine hrvatski politički život obilježen je mađaronima, obzorašima i pravašima, te kasnije Hrvatsko-srpskom koalicijom. Svaka stranka imala je ugostiteljski objekt gdje su zalazile pristalice i istomišljenici. Politička elita ujedno je i društvena,

stoga ona posjećuje kavane. Pravaši su skloniji pučkim krčmama u kojima je politika prisutnija negoli u kavani. Vrijeme je to kada je pravo glasovanja ograničeno na mali dio pučanstva, pa ne čudi da su siromašniji slojevi naroda u javnom prostoru kao što je krčma stjecali političko obrazovanje, iskazivali svoje političke ideje, povezivali se s istomišljenicima. Veza ugostiteljskih objekata s pitanjem nacionalnog identiteta nije ograničena samo na dnevni politički život koji se u tim objektima komentira i/ili propagira, već i na problematiku jezika jelovnika. Gradske su vlasti odredbom statuta iz 1887. godine, propisale da jelovnici moraju biti napisani na hrvatskom jeziku. Ujedno su inspekcije pregledavale jelovnike ugostitelja. Izvješća gradskih redarstvenika i konfiskacije jelovnika pokazuju kako je kroatizacija jelovnika tekla sporo. Jelovnici pisani na njemačkom i francuskom pokušavaju se zamijeniti onim na hrvatskom jeziku. Jezična bitka okupirala je pozornost profesionalnih ugostiteljskih krugova o čemu svjedoče članci u tiskanim glasilima ceha. Na razmeđu stoljeća, francuski jezik povezan je s visokom gastronomijom i ugledom, dok je njemački jezik dugo bio većinski jezik građanstva. Sprosto kojim je hrvatski jezik ulazio u ugostiteljske jelovnike pokazuje kako je usporeno tekao proces oblikovanja hrvatskog identiteta u građanskim krugovima. Prema vizualnom identitetu, zagrebačke kavane oponašale su bečke i budimpeštanske, odnosno kavane iz europske kulturne sfere. To su jedini ugostiteljski objekti koji su morali imati ime. Imenovanja su različito motivirana, uglavnom političkim i kulturnim odrednicama vlasnika ili prema zemljopisnim konotacijama. Nadijevana su često po prezimenima vlasnika. Rijetki su bili izgredi u kavanama, jer ondje vladaju dobre manire i pristojnost, a posjetitelji vrijeme provode čitajući novine, igrajući šah ili biljar, razgovarajući o najnovijim događajima ili ne radeći ništa. Česti posjetitelji kavana u to doba bili su književnici i bohemi, poput Matoša. Njihova pisana svjedočanstva o kavanskom životu bili su od velike koristi autorici u portretiranju kavana na razmeđu stoljeća. Uz kavanu se veže i nastanak feljtona. Za razliku od krčmi koje nose obilježja pučkoga i periferijskog identiteta, zagrebačke su kavane imitirajući bečke i budimpeštanske, pokazivale svoju pripadnost europskoj kulturnoj i građanskoj sferi.

Ova izvrsna historiografska monografija oslikava povijest zagrebačke svakidašnjica i društva na prijelazu 19. u 20. stoljeća iz vizure javnih prostora kao što su ugostiteljski objekti. U nas i te kako važna gospodarska djelatnost, ugostiteljstvo, može puno reći i o društvu svoga vremena. Zasiurno je da bi i istraživanja današnjih suvremenih ugostiteljskih objekata imala veliku znanstvenu vrijednosti. Ovaj rad može biti orijentir u svom metodološkom i analitičkom postavu ne samo za proučavanje ugostiteljske djelatnosti, već i za istraživanje drugih gospodarskih i društvenih predmeta. Autorica nam je ponudila analizu zakonskih tekstova i njihova utjecaja na razvoj ugostiteljstva u Zagrebu te društvene vrijednosti koje su vlasti nastojale promovirati u javnim prostorima. Oslikani su akteri toga razvoja, obrtnici, njihovi interesi i promjene s kojima su se suočavali i sami ih stvarali. Dana je i interpretacija uloge kavana i krčmi kao prostora za prikazivanje, potvrđivanje, formiranje i prožimanje različitih identiteta. Ova monografija nas podsjeća kako i dalje treba ustrajati na povijesnoznanstvenim istraživanjima lokalnih jedinica te njezinih gospodarskih objekata i profesija koje utječu na promjene u društvu, kako danas tako i u prošlosti.

MAJA CRNJAC